

ДЖЕМИЛЬ КЕРМЕНЧИКЛИ

МА-БУХ-ПАЪ ИФТИХАРЫМ
 —
КЪЫРЫМЛЫКЪТЫР
 —
 МЕНШМ ГЪУРУРЫМ

ДЖЕМИЛЬ КЕРМЕНЧИКЛИ

**МА-БИХ-ИЛЬ-ИФТИХАРЫМ — КЪЫРЫМЛЫКЪТЫР
МЕНИМ ГЪУРУРЫМ**

(Макъалелер ве шиирлер джыйынтыгъы)

Ильмий нешир

Акъмесджит, 2005

**Кримський інженерно-педагогічний університет
Науково-дослідницький центр «Рукописна книга»
при кафедрі кримськотатарської та турецької філології**

Транслітерація з арабської графіки на кириличну, примітки, словник важких слів, бібліографія аспіранта кафедри кримськотатарської та турецької філології КПУ Кірімова Таіра Нурідіновича.

Більша частина творів, які ввійшли в збірку, друкуються вперше.

У збірці використовується кирилична й арабська графіка.

Къырым мухэндишлик ве педагогика университети

**Къырымтатар ве тюрк филологиясы кафедрасы янында
«Эльзма китаплар» ильмий араштырма меркези**

Есерлерни топлагъан, арап язысындан кирилл уруфатына транслитерация япкъан, къыйын сёзлерге изаатлар берген, библиографияны тизген КъМПУнынъ къырымтатар ве тюрк филологиясы кафедрасынынъ аспиранты Киримов Таир Нуридинович.

Джыйынтыкъкъа кирсетильген есерлернинъ чокъусы муаребеден сонъ биринджи кере матбаа юзюни коръмектелер.

Джыйынтыкъта кирил ве арап уруфатлары къулланыла.

**Crimean engineering-pedagogical university
the center for scientific research «Manuscript»
under the Crimean Tatar and Turkish chairs**

Transliteration from Arabic into Cyrillic script, annotations, the vocabulary of difficult words, the bibliography of the aspirant of the Crimean Tatar and Turkish department – Kirimov Tair Nuridinovich.

The most part of the compositions is printed for the first time.

Cyrillic and Arabic script are used in the collected volume.

Спецредактор: д.ф.н., проф. Керимов И.А.

Редактор вводной статьи: Эдемова У.

Такъризджилер:

Керимов И.А. — филология илимлери докторы, профессор, Къырым девлет мухэндислик ве педагогика университети кырымтатар ве тюрк филологиясы кафедрасынынъ мудири, Украина Языджылары миллий бирлигининъ азасы.

Усеинов Т.Б. — филология илимлери намзети, В.И. Вернадский адына Таврия миллий университети кырымтатар эдебияты кафедрасынынъ доценти.

Хаяли Р.И. — тарих илимлери намзети, Къырым девлет мухэндислик ве педагогика университети гуманитар ве ичтимаий фенлер кафедрасынынъ доценти.

Юнусов Ш. Э. — филология илимлери намзети, доцент, В.И. Вернадский адына Таврия миллий университети кырымтатар эдебияты кафедрасынынъ мудири.

Керменчикли Джемиль. Ма-бих-иль ифтихарым — Къырымлыкътыр меним гъурурым / Тертип этиджи Керимов Т.Н. — Акъмесджит: Къырым девлет окъув-педагогика нещрияты, 2005. — 135 с. — Къырымтатар тилинде.

МУНДЕРИДЖЕ

Мукъаддиме ерине

Макъалелер:

Акълы бир ред (Фельетон)

Бизде элифбе китабы

Бу да бир нег инсаф

Енъи бир мевта

Заман недир?

Йине китап

Огей баба, не япсанъ огей бабадыр

Тютюнджилерин дикъкъатына

Джафер эфендининъ доклады мунасебетиле

Шехэр эрзакъ комитетлери назар дикъкъатына

Хэр матем бир умид догъурайды

Шиирлер (кирил ве арап уруфатында)

Бизим багъча

Буюк байрам шерефине

Буюк янгъын

Ватан хаинлерине къаргъышларым

Ватанымдан чыкъ

Озь тилимиз

Севин, эй шанлы миллет!

Сен ольме, догъ

Сонъ сёз

Татарым

Учурымдын башындайыз

Дженк мейданы

Шаирин гонъюлю

Эсами джедвели ерине шиир

Эски мектеплер

Изаатлар

Лугъат

Библиография

Къыскъартмалар

Фоторесимлер

МУКЪАДДЕМЕ ЕРИНЕ

Сайгъылы окъуйыджы! Иште бу XIX асырнынъ сонъунда ве XX асырнынъ башларында яшап иджат эткен белли кырымтатар оджасы, шаири ве публицисти – Джемиль Керменчиклининъ макъалелерини ве шиирлерини топлап «Къырымлыкътыр ма-бих-иль-ифтихарым» («Къырымлыкътыр меним гъурурым») адлы джыйынтыкъны Сизге теклиф этмектемиз. Бутюн метинлер, муаребеден эвель Къырымда чыкъкан «Терджиман», «Миллет», «Ешилъ ада» киби газета ве меджмуалардан ве эм де дерсликлерден алынгъандыр. Эльбетте джыйынтыкъта олгъан публицистик ве назм эсерлернинъ джедвель сырасы там дегиль. Бу муим ишни эда этювде Акъмесджитте ерлешкен КъМДж Девлет Архивинде (ГААРК) булунгъан малюматларгъа эсасландыкъ. Джыйынтыкъны азырлагъанда пек чокъ зорлукъларгъа расткельдик. Архивде сакълангъан газеталарнынъ чокъусы ипрангъан, орьселенген, окъумагъа чареси олмагъан дереджедедир. Бундан да гъайры, джылтламаларгъа тикильген газета ве меджмуаларнынъ санлары етишмей, я да башкъа бир неширлернинъ арасына къарышып кеткенлер, яни мисаль оларакъ, «Терджиман»нынъ базы санлары «Миллет» газетасынынъ джылтламасында тапыла, «Миллет» исе «Еньи дюнья» газетасынынъ джылтламаларында, апансыздан козьге чарпа. Бойлеликле, буларнынъ эписини тапып, бир тертипке кетирмек ичюн, бир къач йыл сарф этмеге меджбур олдыкъ. «Яхшы ниет – яры девлет» денильгени киби, бизге ишимизнинъ гузель нитеджелерини коръмеге Аллах ярдымджы олды.

Джемиль Керменчикли яшагъан ве иджат эткен девирине уйгъун олгъан эски, османлы-тюрк лехчесинде язылгъан макъалелерни ве шиирлерни окъуйыджымызгъа анълайышлы олсун деп, бираз земане тилине якъынлаштырдыкъ.

Метинлерде расткельген базы аңламасы кыйын олган сёзлерге кавузлар ичинде изаатлар бердик. Китапнынъ сонъунда, эсерлерде сёз сырасы кельген бир де бир тарихий шахсларга яки диний терминлерге даир кыскаджа хаберлер, изаатлар, элифбе сырасы иле терджимелерини бердик.

Юкъарыда кыйд эткенимиз киби, асыл олган метинлернинъ тилини баягы саделештирсек де, о девир ресмий тилининъ колоритини ве озьгюнлигини гыйып этмеге тырыштыкъ. Эсас денъиштирювлеримиз, бу сёзлернинъ теркибинде расткельген «тд» ерине «тт» кюювымыздыр: «эшитдик – эшиттик, сиясетден – сиясеттен, дженнетден – дженнеттен, окъутдырмакъ – окъуттырмакъ, танытдырмакъ – таныттырмакъ». Базида сёзлернинъ ялгамасында расткельген янгыравукъ «б» созкукъ ерине сагыр «п» созкукны кюйдыкъ: «ичтинаб – ичтинап, китаб – китап, аджеб – аджеп, башлауб – башлауп, олмауб – олмауп, интихаб – интихап, иджаб – иджап». «Уб» ве бир сой сёзлерде «юб» киби ялгамаларны «ып», «ип»лерге авуштырдыкъ: «кюшулуб – кюшулып, корюб – корип, кюркюуб – кюркюып, утануб – утанып». Бази, лыйыкъ корьген сёзлернинъ башында я ортасында «х» арифини тюшюрп калдырдыкъ: «хатта – атта, хакъикъат – акъикъат, хакълыкъ – акълыкъ, хава – ава, хасрет – асрет, хаят – аят, хал – ал, харекет – арекет; махият – маият, шехэр – шеэр, мельхэм – мельэм» киби ве иляхре.

Ишимизде эльбет, хаталарымыз да бар, десек янълмамыз чюнки, илыкъ эвеля бутюн фйдалангъанымыз о девирге аит метинлер, арап уруфатында олып, бази арифлер силинген, бази ерлерде неширнинъ муарририети тарафындан кычырылган хаталары да козыге чарпа. Кирил уруфатында олган шиирлерге кюшма оларакъ, оригинал нухаларындан арапча уруфатлы метинлернинъ бир арифини биле денъиштирмейип бердик. Ве буларны бири-биринен кыяс этмек ичюн, ян-янаша ерлештирдик.

Умют этемиз ки, бу китап меракъ ве зевкъ иле окъулып.

Джыйынтыкынынъ азырланмасында малиевий ве техникий джеэтинден ярдымда булунгъан АКъШда яшагъан Дж. Керменчиклининъ торуны Джемиль эфенди Сидемангъа, Киев шеэриндеки МАОО «АРРАИД»ге айырыджа тешеккюрлер бильдирмеге истейим.

КъДМПУнынъ къырымтатар ве тюрк филологиясы кафедрасы янынъда «Эльязма китаплар» Ильмий араштырма меркези фондларына Джемиль ве Якъуб Керменчиклилер иле багълы СБУ архив малюматларыны такъдим эткен ТМУнынъ земаневий тарих кафедрасынынъ (кафедра новой и новейшей истории) профессоры, тарих илимлери докторы Д.П. Урсугъа, КъДМПУнынъ гуманитар-ичтимаий фенлери кафедрасынынъ доценти, тарих илимлери намзети Р.И. Хаялиге, Киевдеки М.П. Драгоманов адына МПУнынъ славян тарих ве халкъшынаслыкъ кафедрасынынъ мюсабагъы Г.Н. Кондратюкке; консультациялар берген, базы кыйын сёзлернинъ манасыны ачыкълагъан, метинлерни украин ве инглиз тиллерине терджиме эткен ве башкъа гъает кыйметли ярдымларда булунгъан КъДМПУнынъ къырымтатар ве тюрк филология кафедрасынынъ оджалары ве кятиплери мерхум Ю.У. Къандымгъа, Н.С. Сейтягъевге, Н.Р. Абдульваапкъа, Х.Къ. Арапкъа, Д. Абибуллаевагъа, Г.М. Вилияевагъа, З.Э. Зейнетдиновагъа, Н.М. Османовагъа; эджнебий тиллери къафедрасынынъ оджалары С.А. Асановагъа, Н.Р. Гафаровагъа; филологик шубеси, къырымтатар ве тюрк болюгининъ 5-нджи курс талесеси Т.Н. Ислямовгъа, къырымтатар ве украин болюгининъ 3-нджи курс талеселери Э.В. Мурахаскъа, Н.Р. Меметовагъа; МАОО «АРРАИД»нинъ хадими М.У. Абибулаевге; ГААРКнынъ хадимлери Н.Д. Музыченкогъа, С.Л. Сергеевагъа, А.И. Ярлыковагъа, Л.Л. Сергиенкогъа самимийлик иле буюктен буюк миннетдарлыгъымны бильдирем.

ДЖЕМИЛЬ КЕРМЕНЧИКЛИНИНЪ АЯТЫ ВЕ ОДЖАЛЫКЪ ФААЛИЕТИ

Дж. Керменчикли 1891 сенеси Къырымда, Куйбышевск районнынъ Керменчик (Высокое) коюнде догъды. Бабасы Абла (Сеит-Абла) Ибраим кой молласы ве оджасы олып, буюк мейва багъчасынынъ саиби эди. Анасы Ава (Ава-Шерфе) ханым исе, догъма Керменчикли бир бай аиледендир. Джемиль къорантада экинджи бала эди. Ортанджысы Фатма кыыз-къардашы, Эннаннен Шевкъи исе огълан къардашларыдыр.¹ Уйкени, Къырымда маарифчилик фаалиетинен белли олгъан, Бутюн Русие Маариф ишлери бирлигининъ азасы – Якъуб Керменчиклидир.²

Якъуб, иптидай тасильни башта эвде, сонъра биринджи басамакълы мектепте коръди. Оны битиргенинен «Зынджырлы» медресеге кире. Мында дин боюнджа тасиль ала 1903 сенеси Тюркиеге кете. Истанбулда оджаларны азырлагъан медресенинъ эдебиат болюгине окъумагъа къабул олуна. 1909 сенесине къадар Тюркиеде булуна, сонъра Къырымгъа къайта ве мектепте оджалыкъ этип башлай. Айны заманда Истанбул дарульфунуннынъ филология шубесининъ гыябий болюгинде окъувыны девам эте.³

Джемиль Керменчикли де секиз яшыны толдыргъанынен ана-бабасы оны Багъчасарайдаки Абдулалим мектебине окъумагъа ёллай. Мектепни битирген сонъ, 6 йыл, яни 1908 сенесине къадар «Зынджырлы» медреседе дин боюнджа

¹ Архив НИЦ «Рукописная книга» при кафедре крымскотатарской и турецкой филологии КГИПУ, ф. Я. Керменчикли. Арх. д. – 1, л. – 1.; Акъмесджит шеэринде яшагъан сойлары тарафындан берген хаберине коре, къорантада он бала олып (Якъуб, Джемиль, Фадиме (?), Фатма, Эннан, Шевкъи), олардан дёрт данеси исе, балалыкъта эляк олдылар.

² ГААРК, ф. Р – 1622, оп. – 1, д. – 1, л. – 31.

³ Архив НИЦ «Рукописная книга» при кафедре крымскотатарской и турецкой филологии КГИПУ, ф. Я. Керменчикли. Арх. д. – 1, л. – 3.

тасильни ала. ⁴ Истанбулда окъугъан агъасы, Джемильни озюнинъ янына чагъыра. Бойле этип о, 1908 сенеси Тюркиеге кете. Бир йыл девамында агъасы окъугъан Истанбул медресесинде бильги ала. Андан (1909-1910 сс.) Оренбургкъа авуша ве окъувыны «Хусейние»де девам эте. Керменчикли бутюн бу йыллары оджа олмакъ ве мектепте кырымтатар балаларына терен бильги ашламакъ арзу-умютлеринен яшай. Кырымгъа къайткъан сонъ, 1910-1913 сс. Ялта уездининъ Мисхор кой мектебинде, 1916 – 1919 сс. Кезлевде татар мектебинде, ⁵ 1919 – 1921 сс. Керменчикте, 1921 – 1929 сс. Фрайдорф районынынъ ⁶ Кыркъ-Чолпан коюнде ве 1929 сенесинден башлап 1937 сенесине къадар, Сакъ районнынъ Башмакъ (Известковое) кой мектебинде оджалыкъ япты.

О заман Кырымда мектеп ишлерине дикъкъат этильсе, маариф ишлери узеринде олгъан бир чокъ меселелер белли ола. Мектеплерде кырымтатарджа дерсликлер ве китаплар гъает аз, мутехассыслар кыт. Талелелерге дерс берюв усуллары зайыф. Джемиль Керменчикли озъ публицистик эсерлеринде бу акъта буюк бир теляш иле айта. Меселенинъ чезильмесине аит чешит ёллар косътере. Китапларгъа, юксек

⁴ Эдебият эрбабы Абдулла Дерменджининъ «Маарифчи ве демократ эдип» (Ленин байрагъы. – 1986. – апр. 15.) адлы макъалесинде Дж. Керменчикли диний фанатизм ве джаилликке къаршы язгъан шиирлери ичюн «Зынджырлы» медресесинден къувулгъаны ве сонъ ана-бабасы онъа эвден маддий ярдым япып оламагъанлары себебинден, о яз татиллеринде Кыргъызтан ве Къазахстан чёллеринде чалышмагъа меджбур олгъаны акъкъында малюмат бериле. Лякин тарихшынас Р.И. Хаялининъ берген малюматларына эасланаракъ, бунъа да дикъкъат этмелимиз ки, о девир Русие империясы составында олгъан идаре больгелерининъ арасында Кыргъызтан ве Къазахстан киби больгелери аслы да ёкъ эди.

⁵ Козълеве уезди рушдиеси ве онъа мербут нумюне иптидаий мектеплер муаллимлери // Миллет. – 1917. – сент. 13.

⁶ «Кырым ССДж Автономиясынынъ Фрайдорф районы 1930 сенеси тешкиль этилип, меркези Фрайдорф кою сайылыр. Районнынъ идаресинде 98 кой бар эди. Кырымтатар халкъы Кырымдан 1944 сенеси сюрдюрюлгенинен, район ёкъ этильди...» (Крымскотатарская энциклопедия / Сост. проф. Р. Музафаров. II-том. – Акъм.: Ватан, 1991. – 835 с. – С. 760 – 761.)

дереджели кадрларгъа ихтияджлы олгъан мектеплернинъ ве медреселернинъ айдын куню оладжагъына умют беслей.

О, замандашлары А.С. Айвазов, О. Акъчокъракълы, А. Чергеев, Я. Кемаль, Я.Н. Байбуртлы, М. Нузет, Ш. Тохтаргъазы, М. Къуртий ве башкъа оджалар киби, мектеплилер ичюн бир чаре тапып, дерсликлерни, бедий эсерлерни русчадан къырымтатарджагъа чевире эди. Вакъты иле озю де бала шиирчиклери язмагъа башлай. Джемаат арасында медений-ярыкъландырув ишлерине къошула, район методика конференцияларында лекциялар окъуй, ликбез ишлерини де алып бара.⁷ Газетаджылыкъ саасында да баягъы ишлер япкъаныны коремиз.

Оджамыз тек оджалыкъ ишинен сынъырланып къалмай. Эдебият, сиясет, ичтимаиет ве башкъа сааларда озь фаалиетини даа да кенишлете, ана-Ватанына, миллетине олгъан севгисини матбуат вастасынен бутюн тюрк алемине косьтермеге тырыша.

«МИЛЛЕТ» ГАЗЕТАСЫ ВЕ ДЖЕМИЛЬ КЕРМЕНЧИКЛИ

Дж. Керменчиклининъ яшагъан, яни XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башларында Къырымда олсун ичтимаий-икътисадий, олсун сиясий, медений джеэтинден энъ гуръдели девир сайыла. Земаневий тарихчыларымыз, эдебиятшынас ве тильшынасларымыз ичюн салмакълы бир фикир юрьсетюв джерьяныдыр. Совет укюметининъ дагъылмасынен 50 йыллыкъ сюрдюнлиги девамында къырымтатар халкъы ичюн архивлернинъ орътюли къапулары ачылып, тарихымыз эм де медениетимиз боюнджа янъы джерьянларны мейдангъа чыкъарды. Хусусан, сонъки вакъытларда оларгъа мураджат этилип язылгъан ильмий ишлернинъ нетиджелери, мезкюр

⁷ Дерменджи А. Мааирфчи ве демократ эдип (неширге Э. Фазыл азырлады) // Ленин байрагъы. – 1986. – апр. 15.

девирде инкишаф эткен эдебиятымызда олгъан чыбалыкъларны баягъы айдынлатты. Матбуатта И.А. Керим, Ш.Э. Юнусов, Ю.У. Къандым, Н.Р. Абдульваап, Н. Сейтягъяя ве башкъа тедкъикъатчыларымызнынъ бу девирге багъышлангъан бир чокъ ильмий ишлери бизни баягъы янъы малюматларнен таныш этти. Лякин сюрюнликте эдебият эрбапларымызнынъ эсас оларакъ, «Йылдыз», «Ленин байрагъы», киби меджмуа ве газеталарда, яки айры басылгъан неширлеринде берген малюматларны араштырув усулы иле огренир экенмиз, бизге насылдыр шубелер догъура.

Китабымыз, эсас оларакъ Дж. Керменчиклиге багъышлангъаны ичюн, о девирде яшап иджат эткен башкъа эдебият сымаларына токътамайып, озъ мевзумызны тернелештирмек истеймиз.

1917 сенеси Къырымны къаплап алгъан февраль буржуа-демократик инкъиляп вакъиалары асырларджа шекилленген клерикал гъаелерини бозып, аяткъа янъы ренклерини къошты. Бу февкъуляде заманы омюрден бам-башкъа шейлерни талап этмеге башлады. 1917 сенеси А.С. Айвазовнынъ муаррирлиги алтында «Миллет» адлы сиясий, ичтимаий, икътисадий ве эдебий газета чыккып башлады. Бу газета Къырым Мусульманлары Иджра Комитетининъ нешири 1917 – 1920 сенелерине къадар А.С. Айвазов, О. Мурасов ве базан А. Озенбашлы ве А. Ляtif-заделернинъ реберлигинде нешир этильди. «Миллет» «Терджиман» газетасынынъ девамы олып, Къырым халкъынынъ уриет муджаделеси даиресинде озюни «акълыкъ сеси» оларакъ танытты. Онынъ вастасынен А.С. Айвазов, М. Рифатов, О. Зекий, М. Сыдкъий, М. Нузет, М. Къуртиев, Дж. Сейдамет, О. Акъчокъракълы, Чатыртавлы, Ю. Везиров, Ш. Бекторе, Х. Джахид, У. Куркчи, Б. Чобан-заде, А. Одабаш ⁸ киби медениет эрбапларынынъ эдебий-тенкъидий,

⁸ Киримов Т.Н., Абдульваапов Н.Р. «Миллет» газетасынынъ сечме библиографик косьтергичи (1917- 1920) // Научный бюллетень. – 2004. – №1 (6). – С. 16 – 24.

сиясий-икътисадий, арбий ве башкъа публицистик эм де назм ве несир эсерлеринен таныш оламыз.

Дж. Керменчили де бу сымалар арасында озюне ляйыкълы ер алгъандыр. О, башта «Терджиман» газетасында ве сонъра «Миллет» газетасынынъ ярдымджысы сыфатында чалышып тюзетме ве терджиме ишлеринен мешгъуль олып,⁹ айны заманда, газетада озь эсерлерини бастырыр эди. Онынъ бир сыра «Енъи бир мевта», «Акълы бир ред», «Тютюнджилерин дикъкъатына», «Заман недир?», «Йине китап», «Севин, эй шанлы миллет!», «Ватан хаинлерине къаргъышларым», «Озь тилимиз», «Татарым» ве дигер макъалелеринде ве шиирлеринде авам халкъ ве мешчанлар, помещиклер арасында чыкъкъан чатышмалар, мусульман къадынынынъ талийи, эр кишилернинъ башкъа миллет къадынларына эвленювлери, мектеплер ве медреселернинъ вазияти, миллий тильнинъ алы, халкънынъ эсаретликтен къуртарылмасы, койлю ве шеэрлининъ аяты, миллетнинъ истикъбали киби меселелер айдынлатыр эди. Анджакъ халкъ аятында диний, ичтимаий, медений ве сиясий муаммалар, 1917 сенеси Багъчасарайда олып кечкен къырымтатар халкъынынъ I-нджи Миллий Къурултайынынъ кунъ тертибинде эсас меселелерден бири олды. Джемиль Керменчикли «Миллет» газетасы вастасынен озюни «Къурултай рупоры» (озю Къурултайда иштирак этмесе де¹⁰) оларакъ танытты.

Бекир Чобан-заде 1929 сенеси Бакуда нешир этильген «Къырымтатар эдебиятында къурултайджылыкъ ве миллетчилик» адлы китабында Дж. Керменчикли хусусында

⁹ Архив НИЦ «Рукописная книга» при кафедре крымскотатарской и турецкой филологии КГИПУ, ф. Дж. Керменчикли. Арх. д. – 1, л. – 1.

¹⁰ Керим И.А. Медений эснас (1920-1938). – Сим.: Таврия, 1997. – 496 с. – С. 216.; Джемиль озю Къурултайда иштирак этмесе де, агъасы Якъуб Керменчикли 1917 сенеси, Къырым оджалары ве эснафчыларынынъ векили оларакъ, I-нджи Къурултайнынъ азаларына сайлангъан эди. (Архив НИЦ «Рукописная книга» при кафедре крымскотатарской и турецкой филологии КГИПУ, ф. Я. Керменчикли. Арх. д. – 2, л. – 1.)

бойле яза: «Къурултайджылыкъ» (парламент) деврининъ башлыджа шаири Джемиль Керменчикли олмуштыр. Къурултайджыларын вакъытлардаки органы «Миллет» газетасында басылмыш олан шиирлер козьден кечирилирсе, бу фикрин догърулыгъы мейдана чыкъар...»¹¹ – дее, Б. Чобан-заде о девирде «миллетчи шаирлер»нинъ язгъан шиирлеринде аятны толуджа акс этильмегенини де къайд эте. Дж. Керменчиклининъ шиирлери, эдждатларнынъ къараманлыкъларыны хатырлатып, къырымтатарларда Ватан ичюн куреш дуйгъуларыны уяндырмакъ вазифеси ичюн ляйыкъ олгъаныны исбатламагъа чалыша. Бунынъ иле берабер деврининъ даа «Тюркчилик» ве «Татарлыкъ» киби меселелерине токъунып, «Миллет» газетасында ара-сыра тюркче яки татарджа чыкъкъан несир ве назм эсерлернинъ тиль джеэтинден уйгъунсызлыгъына дикъкъат эте. Къырымда языджылар арасында тиль бирлиги олмайып, оларнынъ экиге болюнгенлерини, яни «Тюркчилик» ве «Татарлыкъ» гъаелерине къол туткъанларыны Одабашлар ве Керменчиклилер сымасында косътерир ве айны шу китабындаки «Къурултай девири» болюгинде бойле яза: «... Истанбулдан Къырыма накъыль эдилен /перекочевавший/ меселелерден бириси [...] «Тюрклюк», «Татарлыкъ» меселеси эди. «Миллет» газетасы тюркче чыкъмакъле берабер, ара-сыра татарджа шиир ве икяелере де юзь верирди. «Одабаш» «Чатыртавлы» унваныле о заманлар [...] «Миллет» газетасында татарджа бир чокъ икяелер ве макъалелер язарды. Буны ачыкълагъан «Тюркчилер»ден бириси, «Миллет» газетасынынъ август 19, 1918 сенесинде «Бен бир тюрким» серлевасыле, ашагъыдаки бейтлери олан шиири язарды:

Бен бир тюрким, анълашыр сёзюмден,
Тюрклюгин къаны фырлар юзюмден,

¹¹ Çoban-zade B. Kırım-tatar edebiyatında kurultaycılık ve milletçilik. – Bakı: Azərbaycan İlmî tedkik institutu neşriyatı, 1929. – 30 s. – S. 22.

Асрет яшы акъып турар козюмден.
 Бен бир тюрким гъаип этмем лисаны,
 «Чатыртавлы» сыкъма бойле инсаны...

Бунъа къаршы, Чатыртавлы айны газетанынъ август 25-те чыкъан нухасында «Къайсы тиль»¹² серлевалы бир макъаледе, Къырымда тюркченинъ анылашылмадыгъыны, бунынъ ичюн ерли тильде язмакъ лязим кельдигини исбата чалышырды. Лякин «Къурултай» ве «Миллий идаре» бу меселе иле мешгъуль олмагъа муваффакъ олмаяракъ, этрафтан къабаран ичтимай ве сиясий далгъалар арасында комюлип кетмиштир».¹³

Бекир Чобан-заде Къырымтатар эдебиятында «Тюркчилик»нинъ «Татарлыкъ»къа зыт кельгенини исрарлыкънен анылатыр экен, Дж. Керменчикли башта «Тюркчилик»ни тереннюм эте, бир вакъыттан сонъ исе, бундан затен вазгече ве озъ шиирлеринде «Бен татарым энъ кучюк бир шее бен козь юммам», «Бен о татарын огълуйым...», «Эй татары севен, аджыян виджданлар къоркъмайын!...», «Сен не дерсенъ – татар огълу татарым», «Татарлыкътыр ма-бих-иль-ифтихарым!», «Ер алтына кирсем, йине татарым» киби сатырларында «Татарлыкъ»къа самимий вефадарлыгъыны изхар эте. Ве санки эвель япкъан хаталарындан пешман олып 1918 сенеси, «Миллет» газетасында баскъан «Озь тилимиз» адлы шииринде бойле яза:

«Олса бизим озъ тилимиз,
 Эльге къалмаса кунюмиз,
 Къолай, къолай язар эдик
 Бираз алдгъа озар эдик.

¹² Чатыртавлы. Къайсы тиль? Бутюн языджыларымызгъа // Миллет. – 1918. – авг. 23, 25.

¹³ Çoban-zade B. Kırım-tatar edebiyatında kurultaycılık ve milletçilik. – Bakı: Azərbaycan İlmî tedkik institutu neşriyatı, 1929. – 30 s. – S. 23-24.

«Озь тилимиз» – дейим, бакъынъ!
 Башкъалары киби сакъын,
 Сиз де инкяр этип турманъ
 Эрнинъ тильге олгъан акъкъын.

Шукюр, бу кунни мен корьдим,
 Артыкъ мурадыма ирдим.
 Энди бираз алдгъа варам,
 Башкъа бир шейге ялварам:

Бу тиль иле икяелер,
 Газет, журнал, рисалелер
 Язмакъ ичюн башта бизе
 Керек темелли къаиделер.

Бундан сонъ татар сарфлары¹⁴,
 Тюрлю мектеп китаплары
 Хэле¹⁵ кучюк балалара
 Бала эдебиятлары.

Керек олсун эп бу тильде,
 Башкъа тиль олмасын ильде!
 Раст келен де янъы бир тиль
 Чыкъарып турмасын йылда.»¹⁶
 (шиирден парча)

Бу сатырларны окъур экенмиз, инкъиляп уюрильтисине
 тюшкен Къырым эалиси аятнынъ денъишмесини арз этсе де,
 бу янъы аяткъа не сиясий, не де ичтимаий джеэтинден азыр
 дегиль эди. Халкънынъ башына апансыздан кельген денъишме,

¹⁴ Сарф – тильбильгиси (морфология)

¹⁵ Хэле – бир чокъ

¹⁶ Керменчикли Дж. Озь тилимиз // Миллет. – 1918. – нояб. 20.

эр кесни шашыртты, лякин бу инкъиялп заманы да дургъунсыз эди. Эдебият эрбаплары исе Русие, Тюркие улыкелеринден кельген тюрлю тесирлер алтына тюшеркен, белли бир вакъыттан сонъ, олар изине тюшкен ябанджи гъаелернинъ Къырымда къабул олунмагъаны ичюн, булардан вазгече. Амма бу девирде иджат эткен М. Нузет, У. Ипчи, А. Одабаш, Н. Челебиджихан, Дж. Керменчикли киби сымалар 1920 сенелеринде янъы кудрет иле осьмеге башлагъан эдебияткъа буюк сильтем бердилер.

«Миллет» дергисининъ стунларында /колонки/ ерлешкен къыскъаджа хаберлерни козьден кечиргенде, Дж. Керменчиклинен багълы пек чокъ меракълы шейлерге расткельдик. Мында онынъ назм эсерлери тек газеталарда дегиль, айры китап шекилинде дюнья юзю коръгени анълашыла. Мисаль ичюн 1917 сенеси, сентябрь 3-те «Енъи китап» адлы илянда: «Тезден генч шаирлеримизден Джемиль эфенди Керменчиклининъ «Кучюк достларыма» намындаки шиир меджмуалары дердж олунаджакътыр. Биринджи китапта шу шиирлер басыладжакътыр: «Сонъ сёз», «Раст келе бир корюшюв», «Хатибе», «Мукъаддес эмелимиз олуркен», «Челебиджихане», «Бир фахише агъызындан», «Реджу», «Дженк мейданы»... Бундан сонъ сырасыле экинджи, учюнджи шиир меджмуалары ве «Миллий икяе»лер басыладжакътыр.»¹⁷ яки энди бир къач кунъден сонъра сентябрь 11-де «Кучюк достларыма» биринджи парча» серлевасы алтында пейдалангъан илянда: «Генч шаиримиз Джемиль эфенди Керменчиклининъ «Кучюк достларыма» намында 58 саифелик шиир меджмуасы басылып чыкъты. Фияты 1 (бир) рубле олып, алмакъ истееенлере къолайлыкъ олмакъ ичюн, Къырымын эр шеэр ве койлерине конъдериледжектир. Топтан алмакъ истееенлере адрес: г. Симферополь, редакция газ. «Миллет.»¹⁸ малом ола ки, Дж. Керменчикли 1917 сенеси «Кучюк

¹⁷ Енъи китап. (Илян) // Миллет. – 1917. – сент. 3.

¹⁸ «Кучюк достларыма» биринджи парча. (Илян) // Миллет. – 1917. – сент. 11.

достларыма» адлы бир уфакъ колемли шиирлер джыйынтыгыны чыкъарды. Бу китапнынъ биринджи парчасы нешир олунып, даа эки парчасы чыкъаджагыны анълаймыз.

Бундан да гъайры биз, Дж. Керменчиклининъ шиир язмакънен берабер несирджиликте де къалемини сынагъаныны исбат эткен делиллерни эльде этемиз. «Миллет» газетасына кене де мураджат этерек, Абибулла Одабашнынъ («Чатыртавлы» онынъ тахаллюсидир) справка шекилинде язгъан «Къырымнынъ китап яызджылары» адлы макъалесинде И. Гаспринский, О. Акъчокъракълы, У. Токътаргъазы, Озенбашлылыр, А.С. Айвазов, У. Болатуков, А.Ш. Муратов, А. Ильми, Дж. Сейдамет, А. Чергеев, Ш. Али, Дж. Мейинов, У. Сами, У. Баличиев, Я. Байбуртлы киби эдиплернинъ язгъан китапларына къыймет кесиле. Дж. Керменчиклининъ китабы акъкъында шойле дениле: «Джемиль эфендининъ «Кучюк достларыма» адлы китабы балалар ичюн язылгъан ве алмашынув заманында «Къырым оджагы» басма ханесинде басылгъандыр. Кучюк шиирлерден ибареттир. Тили ачыкъ ве анълайышлыдыр. Джемиль эфендининъ бу басылгъан эсеринден башкъа язылгъан даа пек чокъ эсерлери вардыр. Лякин онлар даа чыкъмадылар».¹⁹

Бу эки йыл арасында берильген хаберлерге риает этип, Керменчиклининъ «Кучюк достларыма» адлы китабынынъ 1917 сенеси матбуаткъа азырлагъан эки парчасы базы себеплерден толайы чыкъмайып, муэллифнинъ къолунда къалгъандыр. Бельки НКВД тарафындан апс олунаджагыны дуйгъан Джемиль, бутюн эльязмаларыны сакълагъандыр. Керменчикли озю «Миллет» редакциясында чалышаракъ, нечюндир озь китабыны «Къырым оджагы» басма ханесинде бастырткъаны инсанны тюшюнджеге далдыра. Бу хусуста даа бир делильни къошмакъ керек ки, А. Ильмий, М. Куртий муаррирлигинде 1917 сенесинден башлап чыкъкъан «Къырым

¹⁹ Чатыртавлы. Дерекой мунасебетиле. Къырымнынъ китап яызджылары // Миллет. – 1919. – фев. 20.

оджагы»нынъ озю де чокъ яшамадан, «Миллет» матбаасына кьошулды.²⁰

Теэссюф ки, «Кучюк достларыма» деген китабы акъкъында бизде бир тюрлю малюмат ёкъ. Мезкюр китап Къырымнынъ эр бир тюкянында сатылса да, бизгедже кимсенинъ кьоолунда сакъланып къалмады. Бутюн сабыкъ Совет Бирлиги регионларында чешит йылларда чыкъкъан неширлерни топлап сакълагъан Москвадаки девлет кутупханесининъ архивлеринден биле Дж. Керменчиклининъ китабыны тапып оламадыкъ.

Акъмесджитте ерлешкен Тасвирий музейнинъ сабыкъ хадими Лейля Абдурешитова ханым тарафындан, бир вакъытларда Джемиль Керменчиклининъ огъуларындан алынып, машинкада басылгъан «Кучюк достларыма» китабынынъ вариантларынен таныш олдыкъ. «Бир фахише агъызындан», «Шейтане ясин окъулурмы?», «Илим», «Реджу», «Дюшюндже», «Мевлюд неби мунасебетиле», «Гъарипнинъ зары», «Бен татарым», «Атым», «Танъ алды», «Дженк мейданы», «Татама», «Инандым», «Талелелигин сонъ кунълери», «Тюкянджылыкъ омюринден», «Хатибе», «Челебиджихана», «Мукъаддес эмелимиз олуркен», «Раст келе бир корюшюв», «Мектеп шаркъысы» киби бир сыра шиирлеринде чокъ хаталаргъа, ве къарама-къаршылыкъларгъа расткелингени ичюн, оларны мезкюр китабымызгъа кирсетмедик.

ДЖЕМИЛЬ КЕРМЕНЧИКЛИНИНЪ АПС ЭТИЛЬМЕСИ

Къырымда янъы Советлер къурумы мейдангъа кельмесинен, къырымтатар зиялылары ичюн апсханелер, сюргюнликлер заманы башланды. Хусусан, 1930 сенелеринден башлап сиясий репрессияларнынъ чархлары дёнюп башларкен, пек чокъ

²⁰ Къонакъбай. Газеталарымызнынъ тарихи // Азат Къырым. – 1943. – янв. 16.

зиялыларымыз пантюркчиликте, акси-инкбияпчылыкъта къбаатланаракъ, апсханелернинъ камераларында эляк олдылар. Ялынлы атеш Джемиль Керменчиклиге де токъунды. О, Сакъ РО НКВД тарафындан пантюркчиликте къбаатланып 1937 сенеси, июль 27-де (йигирми едиде) УК РСФСРнынъ 58-10 11 маддеси боюнджа якъаланды. О заман, Сакъ районынынъ Башмакъ коюнде яшагъан Джемильнинъ эви тинтилип тюрлю весикъалар, мектюплер, китаплар ве фоторесимлер истимлякъ этильди.²¹ Апсханеде Дж. Керменчикли узеринде олгъан ич чыдалмаяджакъ, вахшийдже соргъулардан сонъра, къбаатлав ишининъ хулясасында онынъ А.С. Айвазов, Б.Чобан-заде, С. Хаттатов иле сыкъы багълар туткъаны; миллетчилик манасыны ташыгъан шиирлеринде, къырымтатар халкъынынъ Совет укуметине къаршы чыкъмагъа чагъыргъаны; Тюркиени махтап, акси-инкбияп арекетлерини девамлагъаны; Къурултайда иштирак эткени ве «Милли фыркъа»нынъ азасы олгъаны акъкъында язылр. Бунынъ нетиджесинде 1938 сенеси август 14-те Дж. Керменчикли УК РСФСРнынъ 58-10 11 маддеси боюнджа, 8 (секиз) йыл апске махкъом этильди. Айны шу махкеме протоколында Джемиль Керменчиклининъ Архангельск лагерьлерининъ бирисинде 1942 сенеси, январь 24- те эляк олгъаны ве сучю олмагъаны ичюн, акълангъаны акъкъында хабер этиле.²²

Джемиль Керменчиклининъ огълу Эрдживан, бабасындан алгъан мектюплерини хатырлаяракъ, бойле тариф эте: «... Биринджи мектюп бабамдан 1938 сенесининъ башларында кельди. Мектюпте бабам орман пычкъаныны ве учъ айда бир кере посылка алмагъа мумкюн олгъаныны бильдире эди. Шу мектюптеки учъ сатыр къара тушнен къаралангъан. Бу цензуранынъ мерафети эди. Шу сатырларда не акъта

²¹ Р.И. Хаялийнинъ айткъанына коре, СБУ архивинде сакълангъан Дж. Керменчиклининъ махкеме ишинде ич бир тюрлю фоторесими ёкъ.

²² Архив НИЦ «Рукописная книга» при кафедре крымскотатарской и турецкой филологии КГИПУ, ф. Дж. Керменчикли. Арх. д. – 1, л. – 1, 2.

язылгъаныны окъумакъ кучъ эди. Бу сатырларда бабам бизге насылдыр малюмат бильдирмек истеген олса керек. Албу ки, бу истек ерине кельмеди.

Арадан чокъ кечмей бабамдан даа бир мектюп алдыкъ. Кельген мектюпнинъ цензурадан кечмей, насыл этип ёллангъанына аля бугунъ акъылым етмей. Мектюп эки къысымдан ибарет эди. Мектюпнинъ экинджи къысымы колхоз бухгалтери ве бригадирине язылгъан. Анда бабамнынъ секиз йылгъа къапатылмасына бабам акъкъында язылгъан ифтира материалларыны шу эки адамнынъ имзалавы себеп олгъаны анылашыла. Энди исе бу адамларгъа къаршы иш башланып, бабамны да ойле материалларны имзаламагъа меджбур эткенлери ве тепме-котек ашаса биле, оларны имзаламагъаныны бильдире эди...».²³ Иште бу НКВДнынъ вахший соргъуларына чыдагъанлары пек аз эди. Оларнынъ къолуна тюшкен адамлар, девамлы котеклерден сонъ, ишлеген ве эм де ишлемеген сучларыны бойнуна алмагъа азыр эди. Чокъусы алларда бу тасильни аз корьген, джаиль джеллятлар тарафындан аджеле суретте, азырланылгъан весикъалар муджиби апске алынды. Бойле весикъаларгъа адети узьре къатты тазыйкъ алтында булунгъан махбюслер имза эте эдилер. Бойлеликнен, бу уйдурылгъан весикъаларнынъ сайысы эп артыкъча, олар къабаатсыз ёкъ этиле эдилер.

Эрдживан Керменчикли бизге кене бир мектюпнинъ сырыны ачаракъ: «...Бабамдан сонъки мектюпни 1941 сенеси июнь 12-де алдыкъ. Бабам булунгъан лагерьнинъ адреси аля бугунъ хатиримде: «г. Архангельск. Левый берег. Село Талага...»²⁴ бабасынынъ Архангельскнинъ къайсы еринде джезалагъаныны айта. Лякин 1941 сенеси алманлар Къырымны алгъанда, башкъа махбусларнен берабер бабам да къуршунланылды дей. Анджакъ, Эрдживан бабам 1941 сенеси

²³ Керменчикли Э. Дешетли кечмишини хатырлап [Дж. Керменчиклининъ апс этильмеси акъкъында] // Йылдыз. 1996. – №4. – С. 51-53.

²⁴ Айны менбаа. – С. 53.

ольдюрильди айтса да, биз Дж. Керменчикли 1942 сенеси ве кбуршундан дегиль, лагерьнинъ мудхиш шараитлерине даяналмай эляк олды, деп фифараз этемиз.

Таир Керимов

МАКЪАЛЕЛЕР

АКЪЛЫ БИР РЕД

(Фельетон)

Газетамызын бугуньки нусхасында, Къырым улема джемиети тарафындан муфти Челебиджихан (1) эфендининъ 23 сентябрьде оладжакъ улема джемиетине давет эдильдиги ве муфтий эфендининъ де бу давете иджабет /разылыкъ/ этмедиги хабери вар. Бундан бир къач афта мукъаддем вакъа олан айны давете муфти эфенди: «Бен Къырымда улема дегиль, алим биле коремийърым, кенди хаддини /сынъырыны/ бильмеюп улема унван мухтеремини ташымая джесарет эденлерин арасына кирмейи виджданыма сыгъдырмыёрым» мейилинде джевап вермиштир. Экинджи дефа вакъа олан давете верильдиги джевабында исе муфти эфенди зайын сёзлери текрар эттиктен сонъра, «Бойле на-эхллер тарафындан тешкиль эдилен гъайыр къануны бир джемиетин даветине иджабет этмейи, бир муфти саффетиле онларын джемиетини ве бу джемиетин верильдиги къарарлары тасдыкъ этмейи умумиетле джемиет-и къанунинер айтсизлик ве виджданыма къаршы бир джинает таныёрым» сёзлерини де этмиш. Албуки эки-учъ ай мукъаддем онъа Махкеме-и Шериеси (2) тарафындан вакъа олан бир мураджаат узерине Уфада оладжакъ улема джемиетине Къырым Махкеме-и Шериеси тарафындан интихап эдилиркен, муфти эфенди «Къазанда улема ёкъ, бен орая гидемем, онларле бирликте иш коръмейи виджданыма сыгъдырамам», демеди. Бельки бу теклифи маальмемнуние къабул этип, интихап эден комитет азаларына беян-тешеккюрде биле булунды. Ве Уфадан кельдиги куню вердиги изахатында энъ эвель Къазан улемасындан сёз ачып Къырымда да бойле улема етишмесини теменни этти.

Иште бу, ве бунынъ киби дигер сёз ве ишлериле улемая кьаршы олан самимиетини арз эден муфти эфендининъ Къырым улемасы джемиети намындан вакъа */вакъиа/* олан давети ред этмеси де атта онлары тасдыкъ этмектен чекинмесинде эр алда бир себеп вардыр фикирине инсаны сувукъ эдиёр.

Бу себеп изах хусусында Къазан ве Къырым улемасыны козьден кечирмейи энъ якъын бир ёл таныдыгъымдан хулясайи Къазан ве Къырым улемасыны козьден кечириёрым.

Къазан улемасы денилиндже: энъ эвель шималь эдебиятына джан верип оны къаваид-и-эдебиее рабит эден */эдебият къаиделернен багълагъан/* ве татар тарихининъ эсасыны къурып оны бир чатысына алан мешхур эдип ве тарихшынас Къаюм Насыри (3), Шехабуддин Мерджанилер (4) козь огюне келиёр.

Къырымда исе, бу Насырий ве Мерджанилер асырында къыркъ-элли сене мудеррислик этип къучакъ толусы мезар ташындан башкъа бир эсер быракъмаян медреселер кориёрыз.

Йине Къазан улемасы денилиндже диний, фельсефий аяты, ичтимай, ильмий асар- и кезинтилериле мешхур Алимджан Барудилери (5), Хади Макъсудилери (6), Риза ве Решид Къазылары (7), Бигиев (8) ве Кемалилери (9) кориёрыз. Бизим миннет-и Къырымымыз исе бойле мейвалары де етишдиремей эди. Юкъарыда сёйледигимиз затларын асырында Къырымда анджакъ бир аягъы къара, меджхуль кольгеден башкъа бир шей корюнмиёр.

Даа сонъра, Къазанда мешхур инкъиляпчы Бубилер (10), Апанаевлер (11), Исхакъийлер (12) ерине, бизде къыралдан зияде къыраллыкъ тарафдары, мухафазакаярлар кориёрыз. Онларын заманында мустебди */зорбаджы/* Николай (13) варды денилirse, о мустебди Николайын лакейлери юкъарыдан эмир ёкътыр, дие мектеплери техдит этип */къоркъутып/* юрюркен, Къазанда къара куче */кучьке/* эгильмеен видждан сахиби йине о рушдие ве рызза-къазылар кенди виджданлары арзусыле

юкъарыдан эмир ёкъчылыгындан, истифа веререк миллетин акъкъыны емектен къачындыкъларыны корериз.

Бугуньки улема кйрсек, Къазанда бу сайдыгымыз муджтехидлерин /юксек дин эрбапларынынъ/ битмез-тюкенмез гъайретлери саесинде заманын эр тюрюлю ихтияджыны танымыш. Эр невя аята ашна джесарет медениее малик бир улема гюрухы козь огюне келир.

Бизим Къырымда исе, он беш-йигирми йыллыкъ тасиль аятыны медд аслында – медед эди алы артында бу да не эди? Эле кечирен дюнья ябанджы аята аджеми, бир къафиле козь огюне келир.

Бунлара койлерде джемиетлер япмакъ керек денирсе эскиден бир адам ольдиктен сонъра, онъа учъ-еди, къыркъ, юз йыл дие беш джемиет ерине он джемиет япарлар. Я бири эвленеджек олурса, нишан, агъырлыкъ, дюгюн, ореги, къуда чагъыртув, киев чагъыртув, джемиетлерине де не къадар шейлер даа къошып бу бихаллыкъта фукъаренинъ бойнуны урарлар. Бунларын ичтимаате айт малюматлары ялынъыз шу пляв джемиетлерине махсустыр. Сиясете келирсек, социализм меслегинден башкъа ич бирини агъызларына алмазлар. Сиясеттен, партиядан сёз ачылдымы, социализм партиясы иллях, пейгъамбер танываз. Сенинъ малынъ, беним малым демез, сенинъ къарынъ, беним къарым деен шейи къабул этмездир. Социалист програмыны ихтисар эдер /саде этер/ чыкъар. Хайды бунлары земство яки шеэр идарелерине интихап иш. «Орада араб нечюн файл-и мерджу яки мефул-и менсюп (13) окъуё?», суали мухакеме эдильмееджек.

Къурултай меджлисине сайларсанъ, орада да айт адакъ, талакъ меселелери аль эдильмееджек.

Затен, онлар кенди хыдметлеринде биле татарын алты-еди юз сенеден бери анъламаядыгы «Энис- уль-джелис» (15) яки дигер вааз китапларындан мунтехап бир къач икяе анълашыла не къадар къалабиледжеклердир. Месея, бир деве ченгесиле етмиш бинъ йыл кюффарле /къяфирлернен/ дженк эден Шемун-

уль Гъазининъ къазандыгъы севабы татар не иле къазанаджакъ, яки ёлдан кетеркен, айван терслиги узерине йыкылып эллери писленен саргъуш, ёлдан кечен етимин башына эллерини сильдикте, бу етим къафа зан этип къувандыгъы ичюн, саргъуша дженнеттен верилен бир къач десятина эди. Яки Багъчасарайда Къаракъашын кабагындан /кабак, трактир/ эр сабах келип ракъы ичен сархош, ичтиктен сонъра, къадехин тюбюнден бакъмасында не хукюмет варды (*). Иште, татар бунларын акъикъатны огрендими, бугуньки улема хаджет къалмыёр. Келелим макъсадымыза: козь огюндеки шу аллары бизим киби, корен муфти эфендининъ «Къырымда улема дегиль, алим биле ёкъ» сёзю, шашыладжакъ бир сёз, яки янъы бир акъикъат дегиль де, олса-олса енъи бир итирафдыр. Кечен муфтилер бу акъикъаты корюрдилер. Лякин итираф этмезлерди. Сонъра муфти эфенди бойле бир джемиети тасдыкъ этмейи виджданына джинает иддиа эдиёр. Шубесиз, бойледир. Чюнки юкъарыда муфтийи давет эттигини яздыгъымыз «улема» (16) джемиети, эр ерде кенди адамларыны эр иш башына кенди кечип, къырымтатарынынъ мукъаддерат-и динине тааля-и миллиесини кенди элине алмакъ истиёр. Лякин 25 мартта алданмаян волостной земство ве шеэр идаресинде тузагъа тюшмеси миллет илерювде энъ буюк эмиети хаиз олан /саиби олгъан/ уездный земство ве Къурултай меджлиси сайлавларында да алданмаз. Онлар да хахимлерле кетеджегини билир. Чюнки татар буны анълады.

Ялынъыз бир шей къалды. О, юкъарыда дедигимиз учъ икяенинъ акъикъатыны да анъласайды.

(*) Бу сархош, гуя къадех тюбюнден арш-и аляйы сейир эдермиш.

Миллет. – 1917. – сент. 13.

БИЗДЕ ЭЛИФБЕ КИТАБЫ

Кеченки бир мектюпте элимизде мевджут */булунгъан/* китаплар акъкъында эр сырасы тюштике, фикир ве муляхазаларымызы язмакъ файдадан аль олмаяджагъыны исбата чалышып, элимдеки «элифбе» акъкъында кенди фикрими язмакъ арзусыны арз этмиштим. Мухтерем «Терджиман»нынъ «бизим истедиклеримизден бири де затен будыр», сёзлери банъа джесарет верди. Шимди арзумы къувведен фииле */осуществить, реализовать/* чыкъарыёрым. Кендиси акъкъында сёз сёйлемек истедигим китап, мухтерем муаллим Яхъя Наджи-эфендининъ **(1)** элифбесидир.

Бу элифбе, язысынынъ гузеллиги ве имля джеэтинден биринджи олдугъы киби, кягъытынынъ нефислиги де онынъ кыйметини бир къат даа арттырыёр. Бундан да башкъа китапта гузель де бир тертип вар. Месея, китап эки къысыма айрылмыш, биринджи къысмыны тешкиль эден ве китабын ярысы демек олан 29 дерс тамамыле енъи имля иле язылмыш. Экинджи къысмы олан дигер ярысы да эм къыраэт-и-арабиесе */арапча окъув элифбеси/* эм де биринджи къыраэт */элифбе/* китабымыздан башлаюп, сонъуна къадар окъунаджакъ эр тюрю китапларымызда къулланылан имля иле эм окъуя, эм язабилмее азырламакъ ичюн, эвельдже харекелер **(2)** косътерильмиш, сонъра арабий, тюркий сёзлерле къарышыкъ базысы харекели, базысы харекесиз дерслер... Даа сонъра бири арабий, дигери халис тюркче */темиз тюркче/* олмакъ узере тертип эдилен дерслерле ве бир къысмы икяелерле китап нихает булмыш... Бу итибарыле китабын биринджи къысмыны окъуян чоджукъ, енъи имля иле язылмыш тюркче сёзлери окъуя бильдиги киби, экинджи къысмыны да окъурса, эм арабий сёзлери, эм эски имля иле язылмыш тюркче китаблары окъуя билir.

Бунлар, китабын не дередже бир ихтият ве эмеклерле вуджуда кельдигини косътерир ве бу мухтерем муаллиме шу

ишинден долайы Къырым мусульманлары тешеккюр этмее борджлу олдугъыны анылатыр.

Мамафих /*бойлеликнен*/, бойле биринджи адымын къусурсыз оладжагъыны иддиа этмек /*тасдыкъламагъа*/ де оламаз, чюнки бу да табий бир алдыр. Эвет, китап умумиет итибарыле бизим ичюн, биринджи ишимизе яраяджакъ элифбе китабы олдугъы алда, бен лисанымыза, имлямыза махсус базы кучлюклер себебиле дерслери такъсим, харфлери ираз, эджаларын тертиби джеэтинден кендисине риаат заруры олан базы шейлери сёйлемек истиёрым ве къусурларымын да сафдерунлыгъыма /*саделигиме*/ ве хулус /*темиз*/ ниетиме багъышланаджагъына умют багъламакъ истиёрым.

Мухтерем Яхъя-эфендининъ элифбе китабында «хуруф-и имля» (3) бир-биринден узакъ, айры ве гъайр-и-мунтазам косътерилийёр. Ве эр бири экишер дерсе такъсим эдилип /*болюнип*/, биринджилеринде «хуруф-и имля» седасыз оларакъ къулланылдыкъларына мисаллер ирад олуныёр. Месея, «йе» /«ы», «и» *арифи*/ харфи экинджи дерсте седасыз, бешинджи дерсте имля-и харфи оларакъ, «вав» /«у» *арифи*/ харфи, онунджи дерсте седасыз, он биринджи дерсте имля-и харфи оларакъ, «һе» /«э» *арифи*/ харфи, он учюнджи дерсте седасыз, он дёртюнджи дерсте имля-и харфи оларакъ къулланылыёр. Бундан да башкъа муттасыл ве мунфасыл харфлерин (4) базыларынынъ бир ве я эки шекли бир дерсте, дигер шекиллери исе бир я бир къач дерс сонъра костерилиёр. Йине «хуруф-и имля»дан олып келименинъ орта ве ахырында [а] седасы верен шу «элиф» ишарет, биринджи дерсте костерильмек иджап этеркен, та он алтынджи дерсте косътерилип, орада да мисаллерин шехадетиле [э] седасы оларакъ танытабилиёр. Он алтынджи дерсе келиндже, бу харфи косътерильмедиги, танытылмадыгъы алда учюнджи дерстен башлаюп «ада», «дат», «дая» киби сёзлере тесадуф олуныёр. Харф айрыджа косътерильмеден мисаль, не ёлда окъутылыр?

Йине келиме ортасында ве я ахырында хуруф-и муттасыладан (5) сонъра [а] седасыны верен «элиф» ишарет, биринджи дерсте косътерилийер ве шекиллери бир ялынъыз ишаретлери денъишильме иле седалары денъишилен «о, ө, у, ү» харфлери айрыджа косътерильмедиктен башкъа эпси бирден 11-нджи дерсте мисаллерле танытылмая терк эдилиёр.

Бендже бу да къабиль /мумкюн/ дегильдир. Лисанымызда аддий едие балигъ олан «а, э, ы, и, о, ө, у, ү» имля-и харфлерини буюк бир дикъкъатле танытмакъ керектир ки, енъи имляда матлуб олан /истенильген, керек олгъан/ къолайлыкъ эльде эдилебильтсин, бунынъчюн де энъ зияде имля-и харфлерининъ седасыз оларакъ истималлары тахриф-и муттасыла (6) къысмына быракъылып, ялынъыз хуруф-и имля оларакъ истималлары эвельдже косътерильмелидир. Бу харфлери теляфуза медар олмакъ узере, 5-нджи дерсе къадар «вав», «дель», «зель», «ре», «зе» хуруф-и мунфасыласынынъ ялынъыз шекиллери эр дерсте бирер дане иляве эдилерек, юкъарыда косътердигим тертип иле эр дерсте бир дане де имля-и харфи беллетильмелидир. Имля-и харфлеринден беш эвелькиси бу суретле танылдыкътан сонъра, къалан эки ахыркиси алтынджи дерсте косътерилип мисаль йине кечен мунфасыл-и харфлерле тертип этиледжегинден, бу дерс айны заманда биринджи афта ичюн мумаресе /амелият/ дерс вазифесини де коръмиш олур.

Экинджи афта дерслеринде «а», «а» /бу ерде эки «а» арифлерден бириси харекели, бириси исе харекесиз, яни седасыз «а»/ харфлери иле хуруф-и мунфасыланынъ ахыр шекиллеринден бирер данеси ве дертгонджи дерсе къадар бунлара иляве оларакъ, дёрдер шекли олан хуруф-и муттасыладан эки данесининъ экишер шекли косътерилип къалан эки дерсте исе, хуруф-и муттасыла иляфе этилерек окъулып кечен харфлери гузельдже беллемек ичюн мумаресе вазифесини ифа эдеджек мисаллере зиядедже дикъкъат эдильмели. Бу суретле экинджи афта яры-ярыя енъи олан 20

шекли косътерильдиги алда анджакъ эки дане енъи седа таныдыладжагъындан, мубтеди /начинающий/ чоджугъы биринджи афта эпси олан 12 шекиль ве 12 седа таныдылмакъле чекилен кучълук, экинджи афтанынъ къолайлыгъы иле оденмиш ве чоджукълар седалы харфлер иле гузель маарифе кесб этмиш /къазангъан/ олурлар.

Учюнджи афта биринджи ве экинджи дерслере «лям-элиф», «же» харфлерининъ экишер шеклилери, учюнджи, дёртюджи дерслерде бир муттасыл-и харфин экишер шекли къалан эки дерсте мумаресе хаср /айырмакъ/ эдильмели. Бундан сонъра, хуруф-и имля, хуруф-и мунфасыла битмиш оладжагъындан, эр афтанынъ эвельки дёрт дерсинде эки муттасыл-и харфин экишер шекли косътерилип, къалан экишер дерслери де мумаресее хаср эдилirse, седа ве шекиллери итибарыле 128-е балигъ олан /иришкен, еткен/ хуруфатымызынъ 40 данеси эвельки учъ афта зарфында косътерильмиш олып, къалан 88-и даа эр афта 8 данеси таныдылмакъ шартыле он бир афтада косътерилип битире олан бир афтада чоджукълары этрафыны ихата эден /саргъан/ шейлер ве онларын исимлериле ве агъыздан седалар, эджалар даа сонъра сёзлерле таныштырмакъ лязимдир ки, меджмуйы он бешинджи афта, яни учъ бучукъ айда тюркче ве арабча сёзлери (енъи имля иле язылмыш олурса), чоджукълар яваш-яваш окъуюп яза биледжеклердир. Бугунъ мектеплеримиз сенеде он ая къырып /он айгъа болуш/ ачыкъ исе де, эр тюрлю байрам ве сыраны чыкъардыкътан сонъра, анджакъ еди ай дерс окъундыгъы анълашылып, къалан учъ бучукъ ай ичинде чоджукълары лязими киби, харекелерле ве араб-и имля иле ве илериде окъуаджакъ къыраёт китапларында къулланылан эски имля иле таныштырмакъ мумкюн олдыгъы киби, биринджийи де о дередже илеритмек мумкюндир.

(Илериси вар)

Терджиман. – 1916. – апр. 9.

БИЗДЕ ЭЛИФБЕ КИТАБЫ

(81 номеринден девамы)

Имля-и харфлери мунасебетиле шуны да сёйлемек истиёрым: элифбе китабында русча «В» мукъабиль олан /*къаришысында булунгъан*/ «вав» харфи иле «у» «У» харфлерининъ китапта да фаркълары ёкътыр. «о, ө, у, ў» харфлери киби «У» мукъабилли олан «у» харфине да бир ишарет тайин эдилирсе, ишаретсиз «В» мукъабилли олан «у» харфи ичюн бир алямет фаркъа оларакъ къалдыгъы киби, ильтибасы да /*къарама къаришылыгъы да*/ деф эдильмиш олур.

Дерслерин такъсиматына /*болюклерине*/ келиндже, элифбе китабында биринджи дерсте 4 сёзле башлаюп, 5- нджи дерсте он беш сёз, 6-нджы дерсте отуз сёз алх. /*илияхре —*/ арттырылмыш кетмиш. Бу дерслер мумкюн дегиль чоджугъа бир кунде окъуттырылсын, эр алда дерсине коре, экие, уче, дёрте олуп окъутаджакъсынъ. Эр дерс чоджугъын къалдырабиледжеги къадар, мисаллерле тертип эдилирсе, даа эйи дегильми?

Меселя: юкъарыда дедигим киби, харфлерин тертип ве такъсимине риает эдилерек, биринджи дерс эки харф бир сёз иле башлаюп кунде бир сёз иляве эдильмек суретиле афта нихаетинде алты сёзе балигъ олмалы. Экинджи афтанынъ сёзлери де нихает он сёзден кечмемели. 3-нджи афтанынъ дерслери 15 сёзе иблягъ эдилебилир /*арттырылыр —*/ ве бу тенасип /*келишикли, уйгъун олгъан —*/ тарикъиле /*ёлу иле —*/ эп арттырылыр. Амма эвельки дерслерде бир чокъ сёзлер мана ифаде эдемееджекмиш, о алда маналы сёзлерин эвельки ве я сонъки джюзлери интихап эдилир ве муаллимлер тарафындан чоджукъалара лязим изахат верилир. Затен муаллимин бир ве биринджи вазифеси де мубтеди /*янъы окъумагъа башлагъан —*/ чоджукъалара саде сёзлери, эджалара, эджалары харфлере айырытмакъ ве харфлерден эджалар, эджалардан келимелер,

кет-кете келимелерден де джумле тертип эттирмек дегильмидир? Харфлери танымая ве сурет-и теляфуза биринджи ярдымы олан ресимлерин де китапларымызда ёкълугъы назар дикъкъата алынырса, бу ихтияджын акълы олдыгъы бир дередже даа ачыкъ мейдана чыкъар.

Элифбе китабында эджалар дахи бир тертип узере косътерильмемиш. Биринджи дерсте 4 сёз вар, дёртю де дёрт тюрлю эджа иле. Месея: эки харфли бир эджалы, учь харфли эки эджалы, учь харфли бир эджалы, дёрт харфли эки эджалы бунлар эпси биринджи дерсте. Келелим 4-нджи дерсе алты харфли эки эджалы, 7 харфли учь эджалы келимелер вар. 5-нджи дерсте исе 8 харфли 4 эджалы сёзлер косътерилюр. Демек ки, биринджи афтада мунтазам эджалар эпси косътерилюп чыкъмыш олуёр. Мектебе кельдиги заман, бу сёзлери сёйлемее биле къадир олмаян татар баласына насыл олур да бир афта ичинде бу къадар эджалар танытылабилир? Хэле китап узеринден чоджугъын кендине окъуттырабильмек ич де мумкюн дегиль. Чоджугъа харфлер таныттырылдыгъы алда биле бу китап узеринден сёз окъутмакъ мумкюн оламыёр. Яки бинъ мешакъатле окъуса биле, янълыш окъуёр. Бунда китабын экинджи дерсинден башлаюп, эр дерсте пек чокъ тесаддюф олунан /тесадуфен кельген —/ «айта», «айда», «янтай»... киби эджалары бир ере къошулып язылан келимелерин /сёзлернинъ —/ мисаль интихап /сечильме —/ олунмасынынъ да буюк дахили олмалы ве эджалар арасында фазла ишарети де ёкъ.

Бу кучьлюги деф этмек /ёкъ этмек —/ ве янълышы догърултмакъ ичюн эр алда эджалары гъает тедриджи /басамакъ-басамакъ иле —/ косътермек иджап /талап —/ эттиги киби, эджалар арасында бир фасыла ишарети де къонулмалыдыр. Ёкъса бу юзьден, эм чокъ захмет чекилюр, эм де чокъ вакъыт гъаип олуёр.

Бендже, шойле бир усул такъип эдилirse, бу кучьлюк бир дереджее къадар тахфиф /енгиль —/ эдильмиш олурды.

Биринджи афта ялынъыз «да», «ра» киби эки харфли бир эджалы келимелер, экинджи афта (бу афтань дерслерине «а» харфи ве бир дане де муттасыл-и харф иляве эдиледжегинден) «ада», «ана» киби учъ харфли эки эджалы келимелер. Учюнджи афта: «тар», «татар» киби учъ харфли бир эджалы ве беш харфли эки эджалы келимелер. Дёртюнджи афта: «тарта», «ярдан» киби беш харфли эки эджалынынъ экинджи къысмыле алты харфли эки эджалы келимелер. Бешинджи афта: «даяна», «ярадан» киби алты харфли учъ эджалы келимелер еди харфли учъ эджалы келимелер. Алтынджи афта «даянний» киби секиз харфли дёрт эджалы ве «тарт», «сарп» киби дёрт харфли бир эджалы келимелер косътерилип мунтазам /тертип боюнджа олгъан –/ эджалар биттиктен сонъра, мухтелиф /тюрюлю-тюрюлю –/ эджалар истенильдиги киби, косътерилебилир. Ве бу дерслерде «иман», «ойнар», «шишман» киби эджалары кьошулып язылан сёзлери кьуullanмакъ да буюк мушкулят ибрет эдеджегинден мумкюн кьада, бундан да ичтинап этмелидир.

Бизим киби бунь талим-тедрис ильминден бихабер /хабери олмагъан –/ муаллимлер ичюн язылан китапларда, эр дерс башында о дерсе айт базы муляхазанымы, ёкъса изахатымы десем, серт эдильмеси де пек мунасиптир. Хэле хуруф-и имля дерслеринде бу изахат мунасиб дегиль, лязимдир. Чюнки бизде бу имля-и харфлерининъ седалары хэле сурет теляфузда коръдиклери хыдмет, пек тухаф /худжур –/ анълатылыр. Базы муаллимлеримиз аля даа «а» юкъары чекер, «и» ашагъы, «у» ашагъы чекип отъре окъутыр дерлер. Чоджукъ исе, бу харфлерин бири де не ашагъы, не де юкъары чекмедигини корип шашып къалыёр. Нихает, чаресизликтен бинъ захметле пек чокъ заман сонъра, адет севкъиле бу харфлерин не яптыгъыны кенди кендине анълар.

Бу харфлер шойледже танытылырса, даа кьолай олурды, зан эдерим. Месея: «элиф» кендинден эвель келен харфи, агъызы ачтырып окъутыр. «А» харфи эвель келен харфи агъызы дюз

тутаракъ окъутыр. «Вав» харфи эвель келен харфи дудагъы сююрильтип окъутыр. «И» харфи эвель келен харфи агъызы джауп окъутыр. Бу суретле чоджугъа анылатмакъ бир дередже даа къолай олмазмы? Занымджа олур, чюнки бу ашагъы, юкъары чекер, отъре киби окъутыр киби, итибары олмаюп табий, даа догърусы амелий олдугъындан къолай оладжагъында шубе ёкъ.

Йине “элифбе” китабынынъ енъи имля къысмында «дере», «деве» киби сёзлер «һе» иле язылыёр, бу догъру. «азгъана», «ашхане», «пара», «паре», «багъчада», «багъчеде» киби экишер тюрлю къулланылан сёзлерде исе «һе» иле язылыр. Не исе, бунъа да ёл вар. Факъат, «ахырда», «оджакъта», «джойма», «мейха» киби келимелер дахи «ахырде», «оджакъте», «джойме», «мейхе» шеклинде язылмая енъи имля насыл олуёр да мусааде эдиёр?

Мусаадеден де башкъа бунынъ мубтедилере вердиги захмет де дикъкъата алынмалы.

Бундан да мада, «балта» деркен, хафиф бир харфтен сонъра, фатха-и накъылие (7) ерине къулланылан шу «элиф» харф язылыёр да «юмурта», «чанта» киби сёзлер «юмурте», «чанте» шеклинде косътерилип накъыль-и харфтен сонъра фатха-и хафифе ерине къулланылан шу «һе» харфи язылыёр. Бунъа ханги имля къайдеси мусааде эдилиёр?!.

Терджиман. – 1916. – апр. 14

БУ ДА БИР НЕВ ИНСАФ

Мухаребе мейданларына кьадар, эркегиле бирликте гиден арслан юрекли, татар кьадынынынъ бугуныки мискин кызылары, нечюн кунешин зиясындан урькеджек /кьоркъаджакъ –/ кьадар утанчакъ, саф ава ютмакъ акъкындан махрум эдильдиги заман, сесини чыкъармаяджакъ кьадар кыырыкъ, аягына зынджырлар, бугъавлар урулыркен, аягыны тепретекеджек кьадар къуветсиз, чаресиз олды.

Яшамакъ истедиги кунюнден бери эр кес, эр инсан киби, сыджакъ къучакълара атылмакъ, мерхаметли эллерле сарылмакъ, хассас /дуйгъулы –/ юрегинден кьопан далгъаларын гуль чехреси узерине акс этмесинден асыл олан араретлер, солукъ дудакъларле тескин эдильмек арзусыле бесленен, эр саат, эр дакъикъа бу умютлерле яшаян татар кызы нечюн солмыш бир дамет чичегин назик пармакъларле лятиф кокюслерден кьопарылып атылмасы киби, ич танымадыгъы атта варындан биле хабери олмадыгъы топракътан сувукъ, чиркефтен игренч, акърептен зеэрли ябанийлере эбедий бир кьол омюрлик бир эсир киби сатылыёр.

Нечюн бу кьадар татлы хаялларле ачылмакъ истеен бу гьонджелер даа ачылмадан, боз дерьяларынынъ артындан кьопан шиддетли /кучьлю –/ рузгярлардан да даа шиддетли рузгярларын мерхаметсиз эсишлери иле бузлаюп коклерден тёкюлен эсапсыз кьар чичеклери киби, саврылыёр да дюньянынъ энъ сыджакъ бир кошесинде бельки джехэннемин энъ сыджакъ бир дереджесинде биле тюшюнильдиги заман, инсанлары тонъдыраджакъ земхери /бузлу –/ бир гъаесининъ сувукъ дерьяларына атылыёр.

Нечюн табиатле берабер догъан, табиатле берабер яшаян ве онынъле берабер ольмее ант верен, табиат баласы, татар кызы зеэрли йыланларын, кемириджи чаянларын хаинане бакъышларындан кьоркъып юзюни орытмее, мезар ташы шекилине кирмее борчлы тутулыёр.

Нечюн бойле орьтюли олмадыгъы заман, намусындан эмин олмыёр, яки намуссыз адыны алыёр. Аджеба, татар кызынынъ башы узерине асырлардан бери таш, къая кесильмиш мазлум булутлары иритебилиджек къадар къуветли бир акъикъат кунеши догъмаяджакъмы?

Аджеп, бу къара булутларын къаранлыкъ кольгесинде асырларджа кунешин ялдызлы зиясыны, джан вериджи сыджагъыны хис этемеден /дуймаздан —/ тѣктирильмиш, дуйгъусы ольдирильмиш о, масум джанлы дженазелери далдыгъы эбедий уйкъусындан уяндыраджакъ къатты бир феръяд, адджы бир сайха /къычкъырма —/ къопмаяджакъмы?

Аджеп о парлакъ кунешин ялдызлы козю кырыкъ гонъюллере джан верен шефкъатлы бакъышлар киби кяинаты иситтирген, бааръ къушларынынъ энъ джансыз дуйгъулары джанландыран якъыджы тюркюлери, эр ерде чынъларкен, табиат баласы, йине омюр мейданларына ачылан къапулары эр тарафтан бекленмиш бузлу, тынч, сиях эви ичинде къапалы, корьмектен, эшитмектен махрум къаладжакъмы?

Аджеп, сенинъ о эски мезара бенъзеен рух ольдириджи эвинънинъ сачакълары тюбюнде айларджа, йылларджа бельки де омюрлик анасыны беклеен оксюзлер киби, тизилип башларыны ашагъы салыверен солукъ сармашыкълар, кяинаты кумюшлее-кумюшлее солып гиден пападиелер, санъа иснат /ботен ерде —/ эдилен ифтиралардан утанып, кызаран гуллер, келеджекте де ми сени корьмееджеклер?

Аджеп, сени бу къаранлыкъ чукура зорле, зорбалыкъла коменлер бу мезара бекчилигинден вазгечемееджеклерми? Бир бахадыр чыкъып да сенинъ мезарынъа киремезсе, санъа якъын бир ерде кендисине бир мезарлыкъ ерде алмаяджакъмы? Аджеп, бойле бир бахадыр чыкъып да сенинъле мезар къомшусы олурса, онынъ севги ве мерхамет толу козълеринден сачылан сыджакъ бакъышлар, сенинъ нуру сѣнмиш, тонукъ, арекетсиз козълеринъ иле къаршылашдыкъда сенден бираз джанланмазмы эдик?

Онынъ мерхаметли бакъышындан догъаджакъ араретлер, сени сарып алан буз табакъаларыны иритемезми эди? Буз бузлары делип кечен арарет, ич олмазса о сенинъ тонукъ /бузлу —/, титреен эллеринъе сувукътан мос-мор олмуш пармакъларынынъ уджларына бираз джан вермез эди?

О не къадар буюк акъсызлыкъ эди ки, сенинъ кенди аятынъа кендинъ малик олдугъынъ инкяр эдилиёрды. Я бугунъ санъа япылмакъ истенилен акъсызлыкъ, ондан кучюкми, зан эдиёрсынъ? Дюнъ сени тип-тири мезара комюп чичеклер киби сарартып, япракълар киби солдыранлар, кеттикче ювая якълашан йыланнынъ ютаджагъыны корен къуш яврулары киби феръяд, фигъанларынъ къаршысында насыл титремедилер исе бугунъ де йине, шимдие къадар сакълая кельдигинъ саф виджданынъ узерине тюрлю чиркефлер ягъдырып атта сенинъ кендинъи де о саф виджданынъдан нефретлендирип оны да элинден алмакъ ве эбедий оларакъ алмакъ истеенлер, бу джинаетлер къаршысында аджындыгъындан козьяшлары тѣкен мавы коклерден, бу джинаетлер къаршысында утандыгъындан булутлара ортюнен парлакъ кунештен ибрет /орънек —/ алмыёрлар. Сени богъмакъ, ольдирмек истиёрлар эм де видждансыз, намуссыз дие ифтира-бюхтанларле ольдирмек истиёрлар.

Бакъ! Не къадар джесарет ки: сени севенлери, сана урьмет эденлери, ольдирене бинъ рубле, сени ольдирене эки бинъ рубле ваад эдилиёр даа эйи олмазмы эди ки, бу паралар бутюн инсаниете хыдмет ёлларына сарф /масраф —/ эдильсе де, сен ольмесенъ, ольдирилъмесенъ, яшасанъ. Кендинъле берабер даа дюнъ олюм ятагъындан къалкъан татары да яшатсанъ. Хайыр /ёкъ —/, бен артыкъ сагълам иманле инаныёрым, сен ольмесинъ, яшарсынъ, яшатырсынъ. Сенинъ авасыз, кунешсиз дѣрт дивар арасында эр шее асрет, дюнъяа асрет, ярыгъа асрет, чичеклер киби солдыгъынъ, къафесиндеки бульбуллер киби ольдигинъ, омюр бою чекише-чекише ольдигинъ етишир! Башынъ агъырса — «къырна», белинъ агъырса — «чырма»,

козюнъ, тишинъ агъырса – «незле» дие джаиль уфюрюкчилере къурбан олдыгъынъ етишир! Къарнынъ агъырса – «бюклесин», сувукълансанъ – «яман ель», миденъ бозулса – «юрек сыкълети» (1) даа бир шей буламазларса, чарпынмыш дие джынджылара, бакътаджылара къурбан олдыгъынъ ташлардан, топракълардан ярдым истее-истее ольдигинъ етишир!

Джаиллик юзюнден сен, олюёрсынъ даа сенинъ къучагъынъда буюген чоджукълар олюёр. Джаиль, кёр эбелере сен къурбан олуёрсынъ эльхасыл, эр тюрлю эджельсиз олюмлер сенинъ башынъа бунлар иришмемиш де сени сокъакъларда ольдирмек, ольдиртмек истиёрлар – къабаатынъ къадын олдыгъынъ!

Бу да бир нев /сой –/ инсаф!..

Миллет. – 1917. – июль 21.

ЕНЪИ БИР МОДА

Бу серлевайы коренлер арасында тюрюл себеплере бинаэн теляш этеджеклер булуныр. Эльбисе /урба –/ меракълылары аджеба? Енъи бир чешит эльбисеми иджат /кешф –/ эттилер? – дие теляш косътерир. Мухаребе хабири меракълылары, Алмания енъи бир нев /сой –/ топ дахими иджат этти? – дие теляш этерлер.

Бу серлевайы корен бир татар къадыны исе эр шейден эвель шимдие къадар Шериат-и Мухаммедиеиниъ /Ислям шериатыныиъ –/ кучюк бир мусаадесинден бол-бол истифадее алышан эркеклеримиз енъи бир истифаде ёлы – сычан сокъагъы дахими булдылар? – дер. Факъат о теляш этмез! Чюнки онынъ итикъадындже Шериат-и Мухаммедие татар къадынына ич бир мусааде кярлыкъта булунмамыш яки о, кенди Шериат-и Мухаммедиеиниъ кучюк мусааделеринден бол-бол истифадее алышмамыш, лякин бу, онынъ аятыны зеэрлеен бир хата олмыш къалмыш.

Бен бурада татар къадыныныиъ аяттаки хаталарыны саймаяджагъым. Ялынъыз бу хаталарын себеплеринден бираз бахс этмек истиёрым.

Шимдие къадар татар къадыныныиъ бутюн хата ве нукъсанларыны улемая атыф этер /юклер –/, онларын янълыш телькъинлеринден корердик. Элимизе къалем тутмая, агъзымызы ачып сёз сёйлемее мукъаддер /такъдир –/ оланларымыз эп улемайы муахэзе /тенкъит –/ этер, онлары тилимизе долардыкъ.

Чокъ шукюр олсун, бу узун муджахитлер /тартышмалар –/ нетиджесиз къалмады. Эскиден «улема» дие, юрюттигимиз сыныф бу акъикъаты ачыкъ сёйлемеди исе де акъикъат кенди-кендине парлады. Кенди-кендини мейдангъа къойды. Лякин дюньки муджахитлер бугунъ тааджип эдиледжек бир мевкъиде къалдылар. Дюнь кендиси ичюн муджахиде /куреш –/ эттиги

татар къадынны бугунь кенди бегенмемее башлады. Татар къадынле имтизач /йгъунлыгъы —/ мушкюль эмиш яки мумкюн дегильмиш деркен, арада атта кенди акъкъында сёз сёйлемек биле, гъает кучь бир меселе догъды. Мамафих /бойлеликнен —/, меселенинъ эмиети, джиддиети, о мушкюллиги унуттырып эр алда бу хусуста тюшюнмее, сёйлемее, ямая инсаны меджбур эдиёр.

Бен бу меселеде корен муджахитлерин арекетини ве бу арекетле ишгъаль эттиги мевкъийи /алыны —/ рус демократиясын бугуньки мевкъининъ айны кориёрым. Девир-и сабыкъта /олып кечкен девирде —/ укюмет мустебдеден шикъет эден демократия, сиясий янълыш адымларыле бугуньки рус аят сиясиесинде насыл огюне кечильмез бир анархия вуджуда кетирдилерсе, даа дюнь улема иле татар къадынынынъ укъукъы ичюн джанлыдан къурбан верен муджахитлер де бугунь аиле тешкилинде туттыкълары ёл, яринки татар аиле аятында ойле бир ичтима-йи анархия азырлыёрлар ки, буны корьмек дегиль, тюшюнмек биле пек агъыр. Бу арзу эдильмеен ал, куньден куне бир мода киби арамызда даа зияде мейдан алан башкъа миллет къызларыле теэххюль /эвленме —/ меселесидир.

Бир тарафтан эр кунь енъи бир миллий акъкъымызны эльде этип, шимдие къадар джаиль полициянынъ тахкъирлерине /акъаретлемелерине —/ биле огъраян Укъукъ -и миллиемизи джанландырдыгъымыз бир куньде миллий, медений мухтарыны аз корьдигимиз мульк-и мухтариетлере къанаат этмеюп истикълял -и миллиеден атта мульк-и истикълялиеттен бахс эттигимиз бир заманда, аят-и миллиейи юксельтмек, джанландырмакъ арзусыле ич де къабул-телиф олмаян, билъакис /аксине —/ миллиети ольдиреджек, махв этеджек бир арекетте булунмакълыгъымыз шаян теэссюф бир алдыр.

Миллий уяныкълыгъа энъ эвель аиле тешкилиндеки кучьлюклери къалдырып, оны ислях этмекле башлайджагъымыз ерде биз исе о меселейи тамамыле дигер

бир кьалыба сокъуёрыз. Бойле де исляха мухтадж аиле аятымызы даа чыкъмаз бир сокъагъа сапдырыёрыз. Кучюк Къырым ярымадасында бу сонъки беш-алты ай ичинде башкъа миллет къызлары иле теэххюль эденлерин /эвленгенлернинъ —/ екюни косътериледжек олурса, шашыладжакъ дереджедедир. Хэле бунынъ пешинден кезенлер о къадар чокъ ки, бу артыкъ койлерде койлюлер арасында да ревадж булмая башлыёр.

Бен бу нев аиле тешкиль эден ве я этмек фикиринде булунан аркъадашларымле корюшдикте, онларда бу арекетлер иле аят-и миллиемизе /миллий аятымызгъа —/ онъалмаз яралар ачаджакъларыны яна-якъыла сёйледиктен сонъра, бир такъым себеплере бинаэн, татар къадыныле имтизадж мескен олмадыгъы сёйлиёрлар, бинаэналейх, бен де о яралары тазертмеюп, ялынъыз имтизадж акъкъындаки фикирлерими сёйлемекле иктифа /къанаатлыкъ —/ этеджегим.

Эвет, бизим эмширелеримиз /таталарымыз —/ де ич бир мезиет, бир фазилет олмаяп, отеки аркъадашларымызын интихап эттиклери рефикъа-и хаятларынынъ /омюр аркъадашларынынъ —/ эр бири ойле хатыры сайылыр бирер мезиет /тербие —/, фазилет /шереф —/ саибелери олса, бен бир татар саффетиле бунъа да лякъайд /къайдсыз —/ къалмазсам да бенимки къуру бир таассипдир ве дигер бир меджбуриет саикъасыле /себеби иле —/ сукют этердим, факъат акъикъат ал бунынъ аксине, билъакис татар къадынында зевджи /къоджасы —/ ольдигинден сонъра, бен де къыркъ кунъ даа яшамам, деп ве эксериетле акъикъатен олюп гиденлер, яни бу къадар саф ве акъикъый муаббет саибелери вар. Бу аз бир мезиетмидир? Кучюк бир фазилетмидир? Насыл олуёр да бойле саф, муаббет саибесинден бири муаббет ашкъына кенди дининден чыкъып дегиль, кенди дининде къалмакъ шартыле биле олса, бир христиана вармыёр. Эгер генчлеримиз дигер бир джиэттен кендилерине аркъадаш буламыёрлар денилирсе, зан этерсем, бизде ойле аятын фельсефесине пек дерин накъыз /зыддиетлик —/ эден мютефеккирлер секиз абиде, секиз дане

етишмемиштир. Догъру, бу секиз ай бизе чокъ шей етиштирди меселя, бен секиз ай эвель, энъ аджиз бир муаллим экен, секиз ай ичинде бир мухаррир ямакъчысы /ярдымджысы —/ яки бир шаир таслагъы /русча: рифмоплет —/, атта бир халкъ хадими олдым. Акъикъат алда исе, ич бири дегилим. Бу адам къытлыгъында Сулейман пашалыкъ бир шей эди олды кечти. Догърусы пек чокъумыз да бойлейиз. Бинаэналейх, бен бу иддам имтизаджы бизим мютефеккирлеримизден дегиль, бельки татар къызындаки сафиет ве акъикъий махиетин /манасынынъ —/ бизде ёкълугъындан диёрым, ёкъ биз эр алда мютефеккир дие, исрар эдилирсе, бен о вакъыт мютефеккири ялынъыз кенди аятыны зёрленмектен къуртармакъ дие тарифе итираз эдиёрым. Бу тарифе кендиси иле берабер дигер бирининъ аятыны да къуртармакътыр къайдыны къошыёрым. Генч аркъадашларымын интихап эттиги /сайладыгъы/ рефикъа-и аятларына келиндже, бундан бахс /лаф —/ этмек шахсий бир меселе иле огърашмакъ оладжагъындан бу хусуста сюкют эдиёр, ялынъыз мусааделериле шу суале джевап вермелерини риджа эдиёрым. Аиле аятында эсас сафиет ве муаббет-и акъикъие олдыгъына къаиль исенъиз, татар къызындаки сафиет ве муаббет-и акъикъиее къаршы не косьтериёрсынъыз?

Иффетли эмширелер /юксек тербиели татарларымыз —/!

Асырлардан бери сизе якълашмакъ арзусында булунып да бугунъ сизден узакълашан бирадерлеринъизи /аркъадашларынынъыз —/ мазур /афу этильмесине ляйкъ —/ корюнъиз! Онлар бу суретле сизе даа якъын келеджеклерине эмин олунъыз, чюнки «иль кезип ильден безен» мешур дарб-ы мисальдир /аталар сёзлеридир —/.

Генч аркъадашлар!

Сизлер де бу ала къаршы козь юмып къалманъыз, ич олмасса, ачдыгъынъыз «генч джемиетлери» арамызда бильдирим суретиле илерилеен бу техлюкее къаршы сизин

мельджеинъиз /русча: убежище —/ ве сыгынаджакъ еринъиз олсун.

Азиз миллет рехберлери!

Сиз де индже назарларыньзын бир кысмыны бу нокътая хаср этинъиз /айырынъиз —/. Ярынки миллет бабаларына миллиет фикрининъ олмасы мукътаза-и урриет /зарурий урриет —/ олмадыгъыны анълатынъыз.

Урьметли бабалар!

Сизлер де бугунъки эхвал къаршысында Къырымда къырымлылар бир чокъ асырлар даа яшар, лякин «къырымтатар сёзю, эки асыр сонъра тамамыле унутылыр», сёзюни хатырларыньызда тутунъыз ве къапыньыз келенлерден эвляд керек алтмыш сенелик керегинъизи истемейинъиз, ёкъса бир аркъадашын табириндже аз заманда къырымтатарларында да къараимлерде олдыгъы киби, юзлерле алтмыш яшлыкъ къызлар олур ве сиясети де бираз эхлине терк этип эвлятларыньзын миллий дуйгъуларыны юксельтеджек миллий мектеплере де къулакъ веринъиз, ёкъса ярынки къуданъзын лисаныны /тилини —/ анъламазсынъыз!.. Яки мезкюр мюстешригъа машаллах харифе-и муталикъан керамет саиби /гузель лакъырдынынъ саиби —/ эмиш, демее меджбур олурсынъыз.

Миллет. – 1917. – дек. 15.

ЗАМАН НЕДИР?

Бундан отуз сене мукъаддем мевджут олан Къырым мектеплерине бир атыф назар эделим. Бу мектеплерде биринджи куню: «Рабби есир веляту-асыр рабби теммимм биль хаир» (1) дуасыле дерсе башланыр, бир афта зарфында йигирми докъуз харф ве бу харфлерин эр тюрлю хареке иле сюрат теляфузлары ве мумаресе /амелият –/ ерине, агъыздан оларакъ эбджед (2), субханике (3), иттихабат (4), саяяватлар (5), аментю (6) ве къунут (7) дуасы окъуныр ве бойлеликле биринджи китап икмаль эдилирди /битирилирди –/. Бундан сонъра да сырасы иле хэдже, суре, хэфт-и ек (8) ве Къуран-и азим али-шан (9) окъулырды. Эр шейде олдугъы киби талим ве тедрисатта да биринджи адым сайылан биринджи китап бир аз кучь олмаз иджап этеркен, бу къадар мувафакъиетле огренильдиги алда юзюнден Къураны окъуябийлемек ичюн ич олмазса 4-5 сене мектебе девам этмек иджап /талап –/ эдиёрды. Дюнъяда амельсиз бир шей ёкъ. Таби, бу кучьлюгин де бир амели вардыр. Бу амель, шубесиз о вакъыт усул-и тедрисатындаки къолайсызлыкъ, яки бутюн-бутюне усулсызлыкъ эди.

Затен, эр сырасы тюшдикче тюрлю тахкъирлере /акъаретлемелерге –/, истихзалара /мыскыллергъа –/ огъраджакъ бир адет хукмюни алан татар-мусульманлар насылса, меджхуль /белли олмагъан –/ бир къувет саикъасыле /себеби иле –/ бу кучьлюклере тахаммюль /сабыр –/, яхут бу кучьлюги деф /ёкъ –/ этеджек эллере малик олмадыгъы себебинден истидатсыз, къабилиетсиз кибирлере бир такъым нахакъ тахкъирлере хедеф олуёрларды.

Даа кечен сене Акъмесджиттеки «Русско-татарская учительская школа» ве бунда окъуюп чыкъан татар генчлери акъкъында русча газеталарда язылып бильхире мухтерем

«Терджиман» газетасы тарафындан терджиме эдилен бир макъале, эр кесин хатырында олса керектир.

Факъат мусульманларын тарз аятына ашна, нафиз /тесирли —/ назарлы эхль-и инсаф /инсафлы —/ бу къадар агъыр шараит алтында пек кучъ де олса, текамюле /инкишавгъа —/ ёл тутан татар мектеплерининъ тарик-и текамюлини /инкишав ёлуны —/ бир козьден кечирмекле бу тахкъирлерин не дередже акъсыз олдугъына пек къолай хукюм эдер.

Эвет, бу эски усулын чюрюк темелине биринджи дарбейи эндирип ерине къыямете къадар сарсылмаз, къавий ве сагълам усул-и савтийи (9) ваз /эсас —/ эден къараман бабамыз, мерхум Исмаил-бек Гаспринский хазретлерининъ ильк даветлери насыл къаршыландыгъы даа унутылмады. Агъызынынъ дедигини, къулагъы эшитмеен «рабб-и эсир»джилер: ««элиф», «бе», «те» дие окъутмакъ мусульмандже дегильдир, русчадыр, биз мусульмандже окъуёрыз», дедилер. Даа сонъра ойле окъумакъле огренилен Къуран иле намаз джаиз олмаз киби ифтиралара бакъып яптылар. Факъат бу къанун табиятын эр шейин башлангъычта джари ола /варолгъан —/ келен бир хукмю эди.

Бунлар кечти. Мусульманларын бугунъки дуйгъуларыны юкъламалы. Дюнъ 4-5 сенедеки Къуран огретмеен биналара мектеплеримиз вар дие даянып туран мусульманлар, бугунъ 4-5 сенеде кендиси де Къуран, теджвид (11), язы, хэсап, сарф, ахлякъ иля ахири /иляхре —/ окъунан мектеплерини аз корюёрлар. Бунларын исляхы чарелерини тюшюниёрлар...

Дюнъ татарларын таасип-джахилиелерини /джаиль фанатизмлерини —/ къозгъаян «мектеплер-и ислях» сёзю, бугунъ хассасиет-и диние /дин дуйгъусы —/ ве хамият /ватанперверлик —/ саялерины къозгъыёр. Тамам манасыле исляха мухтадж олып да бир къач шахснынъ менфаат хусусисине токъунана яки вакътыле насылса къазанмыш факъат, бугунъ акъыкъаты анылашылмакъле кеттикче эксильмекте олан эксериетининъ хюсн-и заннына /мусбет

фикирлерине —/ даянып къалан бир къач муэссенинъ ислях ихтияджы, мусульманлар арасында кендине ер булуёр, тарафдар булуёр, бир агъызындан итираф олуныёр. Ве мусульманлар бу исляха узанан эллере эмниет этип вермез, биззат /шахсен —/ кенди эллери эм де эмин эллерилене япарлар. Аман келир, бу уютлери къувведен фииле чыкъарыр.

Заман ойле къуветли бир амельдир ки, я таптар кечер, яки алыр котерир. Бу джерьяна къаршы турмакъ — акъыкъат, тапталып кечмек аджиз мискинет, онъа таби олмакъ исе, энъ буюк унер ве маарифеттир.

Терджиман. — 1916. — март 5.

ЙИНЕ КИТАП

Къанун медениет мукътезасы /заруриети —/ умуме аит меселелерин энъ кучюгинден энъ буюгине къадар, джумлесининъ алында эфкяр-и умумиенинъ миллий назар дикъкъата алыныр. Бу табий, эр кес бир арая топлаюп фикирлери истифсар /таныш —/ олунмакъ суретиле оламаз. Чюнки бу къадары имкян харджындадыр. Бунда къаиде я интихап /сайлав —/, я темин /къанаатлендирюв —/ суретиле умумин итимадыны /инанджыны —/ хаиз /озелликте —/ бир къысым халкъын ичтимаи этип вереджеги къарар иле иш юрютилир.

Факъат, бу ичтимаилер, къарарлар яки о къарарларын иджрасы да йине «менфаат-и умумие мукътезасы» нам мустарыле /меджбур этювнен —/ мешхур, факъат бир чокъ дефалар дефа-и гъайр къабиль зарарлары догъуран бир даире иле ихата эдильмиштир /сарып алынгъандыр —/. Бу даире базан пек буюк шейлери ихата эттиги алда, базанда кучюк ве пек кучюк шейлери де ихата эдемез. Затен, зарар да бундан догъар. Йине бу даиреден тыш корюнен базы меселелер де вардыр ки, онларын алында башкъа бир тарикъ иле гидилир. Месея, меселе-и умуми олмакъле берабер хусусий бир тарзда тѣкюлир ве аль олунур, кечер кетер. Асыл беним сѣйлемек истедигим де йине бу къабиль /олгъан —/ меселелерден биридир.

Эвет, кеч де олса, ялан, керчек бугунъ бизде де мектеп ве медреселеримизи ислях меселеси къозгъалды. Бунынъчюн де джемиетлер олды. Комиссиялар айырылды. Текрар ичтимаилер /топлашувлар —/ олды. Сонъки ичтимаиде «Ишин ич юзю» ачылып, келеджектеки мектеп, медресе ве муаллимлеримизин талии бурада аль эдиледжеги анылашылындже ич олмазса, бугунъки муаллимлеримизин алларыны тюзельтмек чарелери аранылды. Бунынъчюн де екяне чаре «Муаллимлер курсы» олдугъы сѣйленильди. Буны мейдана кетирмек ичюн де бир комиссия даа айырылды. Аллах мувафыкъ этсин. Иште, бу

дедиклерим, эпси юкъарыда сёйледигим даире дахилинде умумий бир кетиштир.

Бен бу умумий кетишле берабер эмиетине бинаэн, энъ сонъраки невбети беклеен бир меселейи даа хусусий бир суретте такъип эдильмесини /кутьмесини —/ мунасип /уйгъун —/ кориёрым ве буны илериде айны меселе акъкъында оларакъ ресмий къозгъалыша бир мания олмакътан зияде бир мукъаддем олмакъ узере телякъкъи эдиёрым /багълайым —/, бу да китап меселесидир.

Мектеп, медресе, муаллимлер меселесинден сонъра невбет програм, китап меселесине келиёр. Бунынъ ичюн де ичтимаилер олып, комиссиялар айырылса керектир. Я енъи мектеп китаплары азырланыр яки эльде мевджут олан китаплардан даа муваффақълар интихап эдилир /сечилир —/. Факъат эп илериде... Константинополь илери узакъмы, якъынмы? Беклемели, турмалымы?

Бана къалырса хайыр /ёкъ —/! Бугунъ бизде де мектеплер, муаллимлер, китаплар вар ве элифбе-и къыраэт китаплары истисна эдилирсе, къаланлары бир фенден эки китап ёкъ. Ялынъыз элифбе, къыраэт китаплары экишер, учер дане олдыгъындан бир мектепте бири, дигеринде башкъа бири окъуныёр.

Илериде языладжакъ яки интихап эдиледжек /сечиледжек —/ китапларымызда бир педагог маарифетиле олмаюп (чюнки бойле бир педагогларымыз ёкъ ве якъында да оламаз). Йине бугунъки муаллимлерин теджрибелеринден истифаде эдильмееджегинден бугунъки муаллимлер бугунъден итибарен, ич олмасса кенди теджрибелерин окъуттыгъы китапларда коръдиклери нукъсанлары язар ве анъладыгъы къадар догъруйы косътерильсе ве китап язан яхут табъ /нешир —/ эттирен эфендилер де бакъып мунасип /уйгъун —/ булдукъларыны тасхих /тюзетме —/ ве иляне суретиле аман эр сене енъиден табъ эдиллип деваиринъ китапларына /китаплар даиресине —/ кечирирлерсе, вакъты келиндже бу меселе

эппейидже аль эдильмиш ве келеджекте иджра эдиледжек тадилят /тюзетмелер —/ ичинде бир сехивелет азырланмыш олурды.

Бен, бу суретте атыладжакъ адымларын гузель бир семере вереджегине инаныёрым. Мухтерем «Терджиман» газетасы иле бойле язылан сатырлара ер верир, дие умют эдиёрым. Шай да бунъа эмин олурсам, келеджек бир мектюпле бугунъ элимде хитабына аит фикир ве муляхазаларымы язар ве аркъадашларымы да ише тешвикъ /русча: агитация) джесаретинде булунырдым.

Терджиман. – 1916. – апр. 2.

ОГЕЙ БАБА, НЕ ЯПСАНЪ ОГЕЙ БАБАДЫР!

Эр ханги бир миллетин тарихини козьден кечиреджек олурсанъ, эфрады /бир шахсларнынъ —/ арасында бир такъым сыныф айырмалары козе чарпар. Хэле бу муталиа /фикир юрютюви —/ не дередже керие догъру сезилирсе, бу сыныф айырмалары о дередже чаталланыр. Табий, бу айырылыкълар бир чокъ себеплерден догъар. Биз бурада сыныф айырмаларынынъ себеплерини араштыраджакъ дегилиз. Чюнки бу, бутюн-бутюне тарихе аит бир меселедир. Бизим сёз ачмакъ истедигимиз меселе, татар омюринде козе батан сыныф айырмаларыдыр ки, бугуныки яшайышымыза олан сыкый иртибаты /багълар —/ мунасебетиле бизде олан айырмаларын дюньки омрюмизде алдыгъы ренк иле бугуныки омрюмизде туттыгъы еринден бахс этмектедир.

Бизде халкъ башлыджа авам-хавама айырылып эски табирде авама къара-татар хавама духовный, дворян дейлерди. Духовныйлер затен меслеклери, даа догърусы меслексизлери мукътеза бугунъ буралы, ярын оралы бир халкътыр. Татарджасы — кимин арабасына бинерлерсе, онынъ тюркюсини сёйлеен — бир халкътыр. Лякин, дворянлар ойле дегиллердир. Онларын кендилерине махсус бир башкъалыкълары вардыр. Онлар кендилерден башкъасыны танымаларды. Онлар бу ахлякълары саесинде не тарихин не омрюн, не де дигер бир шейин вермедиги бир акъкъы кенди-кендилерине вермишлердир ки, о да кенди къардашларына такъдыкълары — бизден аладжакъ манасына олан къара-татар адыдыр. Онлар козюле коръмек биле истемедиги къара-татарын хамиси саффетиле эски хукюметин назарында буюк бир мувакъа къазанып ве саеде о татарын алтын киби топракъларыны эле кечирмиш бу топракъларда чалышан бинълердже заваллынынъ алын-териле къазандыгъы параларына сахабетлик /имас —/ этип онлары эсир киби къуланмыш бутюн бунлара къаршылыкъларакъ онынъ

«татар» адынынъ башына джебинден бирде «къара» сёзю такъмыштыр.

Бен бугунъ бир татар саффетыле о къаралыгъы татары иснат /ифтира –/ эденлеринъ юзюне чарпыёрым. «Акъ иле къара кечитте белли олур», дие татарын эски бир сёзю вардыр. О кечит бугунъки кечиттир. Акълар чыкъсын мейдана корелим, татары не юз акълыгъы яптыларса сёйлесинлер!

Улемая джебрэн «Хиджрет-и ваджиттир!» фотосыны вердирип джаиль татары эджнебий мемлекетлере кочюрмеклеми юзьлери агъарды?

Аджеба, о эски шеэр ве Конья батакъларында Булгъаристан ве Романия чёллеринде эджельсиз олен татар аилелерининъ бедаалары /къалгъан шейлери –/ киме тюшти? Миллионлы мутеджавиз /русча: агрессивный –/ кырымтатарынынъ бугунъки эки юз бинъи кечмедиклери эйиликлерини унутаджакъмы зан олуныёр? О, кочип гиден заваллыларын сатын дегиль, бедавадан беш эксигине тутулып алынган топракълары эджнебийлере йине ёкъ фиатына сатылып къыгъыт оюнына /карта оюнына –/, хева-и зевкълере сарф /эглэнджелерге масраф –/ эдилен параларын эсабы соралмаджакъмы эсап эдилиёр? Бу, дюнъки татар омрюнде о, акълыкъ давасында булунанлар тарафындан япылан пускюлли балаларын юзьден, бельки бинъден бириси... Эрни аннесинден эппейлигине варынджыа къадар, эписини йине тарих къайд этеджектир.

Татарын бирде бугунъки омрю вар. О бугунъ эр шейи енъи бир чыгъыра /ёл –/ дёкюёр.

Татар, диний махкемесини миллий идаресини мезар алындан чыкъарып оны бир фейз /аманлыкъ –/, саадет менбайы япмакъ истиёр ве япыёр. Сатылмыш тилини кери алмакъ, ольмуш эдебиятыны тирильтмек ичюн, мектеплерини исляха, муаллимлерининъ бильгисини икмале /тамамламагъа –/ чалышыёр, онынъ ичюн муаллим курслары ачты ве дар-уль муаллиминлер, дар-уль муаллимаатлар ачаджакъ. Айырыджа китап, имля комиссиялары айрыёр. Программалар азырлыёр,

мектепни, муаллимини темин этмек ичюн, земство ве маариф бюджетерине баш ураджакъ, бунъа исметалар азырлыёр. Элли юз бинълер сарф /масраф —/ этип, миллет матбаасы ачылыёр. Муаллимлере махсус санаториялар, миллий хаста-ханелер, миллий музе-ханелер ачмайы тюшюниёр. Эр шеэр ве койде махаллий джемиетлер, комителер тесис /тешкиль —/ эдиёр. Ве даа саймакъле битмеен, факъат эр бири татар а сув, ава къадар лязим келен /керек олгъан —/ шейлери мейдана кетирмее чалышыёр. Лякин шурасы унутылмасын ки, бу шейлер эпси пара иле олыёр. Татар пара верди, вериёр ве вереджек. Факъат пара верен эп, дюнъ «къара-татар» денилен халкъ. Иане дефтери бу къара-татарын адыле толук. Даа кечен сене бир миллий хаста-хане ачылмакъ меселеси къозгъалдыгъы заман, онар бинъ вермейи ваад эден /сёз берген —/ акъ-агъайлар, бугунъки ишлере юзер, эллишер капик де вермиёрлар. Дюнъ хамияетлер ишлерине сыгъмаян агъалар, бугунъ сеслерини чыкъармыёр. Зан эдилъмесин ки, татар буны коръмиёр, дуймыёр яки онлара ялвараджакъ. Хайыр, хайыр татар буны пек аля кориёр, дуюёр. Ве тарихин вереджеги хукмю сабырсызлыкъле беклиёр. Бирде татарын яринки омрю вар. Бен татарын яринки омрю акъкъында энъ эвель шуны сёйлемек истиёрым ки, онынъ бугунъки омрю не исе яринки де оладжакътыр ве олмалы. Бельки бу, яринки омюре азырлыкъ заманында уоянлар яки гизли чалышанлар ярин мейдана чыкъарлар. Биз билиёрыз, биз сизин огей де олса, чокътан бери къайдынъызы чекен бабалыгъынъыз эдик. Дуадан бизи де унутманъыз дерлер. Бизе бир чокъ ваделер /ишандырмалар —/ верирлер. Арамыза кирмее дегиль, башымыза бинмее чалышырлар. Лякин не ялынъыз хулос /ачыкъ —/ ниет не де ялынъыз чокъ бильги бирер-бирер ише ярамаюп аз да олса, эр экиси де керек олдугъыны пек гузель такъдир эден татар, онлара «огей баба» не япсанъ, «огей бабадыр» джевабыны вереджектир.

Миллет. – 1917. – июнь 29.

ТЮТЮНДЖИЛЕРИН ДИКЪКЪАТЫНА

Бутюн дюньяйы бир фабрика фарз этерсек, бу фабриканынъ ичинде булунан чархлары /копчеклерни —/ дёндюрен къуветин пара олдугъына кимсенинъ шубеси олмаса керектир. Эвет, пара эвельден бери эр шейи япып, яптырып кельдиги киби, бундан сонъра да о кенди хакиmietини сакъляяджакътыр. Затен, бугунинъ сиясети там манасыле икътисадий бир шекиль алып кетмиш. Дигер эхвал-и сиясие тамамыле сиясет-икътисадиенинъизиле китиёр.

Биз эвельден бир таким баттал итикъатлар саеси оларакъ бу акъикъата козь юмып кельмиштик. Лякин бундан сонъра бу ал иле девам эдеджекмиз, шимдие къадар анъламакъ керек эди. Биз исе аля анъламадыкъ да кечикиёрыз. Аля эски итикъадымызы яшатмакъ истиёрыз.

Энъ буюк зенгинлиги бахшыш эден топрагъа малик олып да бугуне къадар топракъларымызле зенгин олмакъ бир тараф турсун, кет-кете баба-дедеден къалма топракълары сатып ашамакъ меджбуриетинде къалдыгъымыз тухаф /худжур —/ дегильмидир?.. Ялынъыз бу бизим алыш-вериш, кечиниш акъкъында янълыш бир ёл иле кеттигимизи исбата къафи дегильмидир? Санки эпимизин элинде бир адама етиширлик топрагъымыз олып, бу топракъларда да дюньянынъ эр еринде кечен, эр базарында реваджы /къыймети —/ олан ве ерине башкъа бир шей къулланып реваджыны гъайып этмек ихтималы олмаян тютюн, юзюм, экиннинъ энъ алясыны етиштирген биз, бу саеде зенгинлешеджегимиз ерде, арамызда булунан топракъ саиплерининъ буюк бир къысмы энъ факъыр гюрухи /русча: толпа —/ тешкиль этмелери. Шашыладжакъ бир ал дегильмидир?

Хусусан беш-алты сене мукъаддем багъджылар иле тютюнджилерин огърадыгъы дюшкюнлик не эди? Бир рубле элли капикке юзюми, дёрт рублее къадар тютюни ялварыш-якъарыш иле саттыкъларыны козь огюне кетирмели! Бу ал

бир-эки сене даа девам этмиш олсайды, Къырымда багъджылыкъ иле тютюнджилегин арды алынмыш олуёрды. Бутюн бунлар бизим алыш-вериш тиджарет акъкъында къууландыгъымыз итикъат, туттыгъымыз ёлун нетиджеси эди.

Къууландыгъымыз итикъат диёрым. Акъыкъаттан, бизде сёйлемеси биле кулюнч бир итикъат /инанчлар —/ вар ки, о да янълыш анълашылан бир «тевеккюле» /итааткъарлыкъ —/ гуя, учъ кунъликтен фазла бир маишете малик олмакъ теветккюле маниа эмиш. Беним бу сёзлерим бир хаял дегиль. Туджджарларымызын буюк бир къысмы агъызындан чыкъан «адам, сенде варсын, зиядесини базиргян къазансын, бираз да теветккюль лязим» джумлесин бунынъ хаял олмадыгъынын анълатыр.

Алыш-вереште туттыгъымыз ёла келиндже, ёлумыз там манасыле бир ёлсузлыкътыр. Чюнки бизде не санат мектебин корен бир санаткъар, не тиджарет мектебинин икмаль эден /битирген —/ бир туджджар, не де азачыкъ фенний бильгисин олан бир багъджы-багъчаджы, тютюнджи, экиннджи ёкътыр. Санаткъарларымыз кендилегинден иришме бир санаткъар. Туджджарларымыз Худа-и набит /озъ башына огренген —/ бирер туджджар. Атта дие билирим ки, бир къысмы да кенди файда ве зарарынын биле фаркъ эдемееен сафдерунлардыр /ахмакълардыр —/.

Буюк бир къысым халкъкъа кенди файда ве зарарынын фаркъ эдемееен сафдерунлар демек бельки буюк бир джюрет /джесарет —/ биле сайылыр, лякин бу джюрет дегиль, джинает биле сайылырса, бен буны сёйлемеден кечемиёрым. Чюнки козь огюнде джерьян эден шу джинает бельки де бойле бир джинаети /эгер джинает олурса) иртекап /джинает —/ этмее джесарет вериёр.

Иш шундан ибарет:

Бахадыр волостинден бир къач адам Ялта тютюнджилер иттифакъына мураджаат этип кендилерининъ де бу иттифакъа къошулмакъ арзуларынын бильдириёр ве бунъа умумий бир

тешеббюс иджрасыны тютюнджилер иттифакъындан риджа эдиёр. Бу мураджаат ве риджа узерине Ялта тютюнджи иле иттифакъы, волость тютюнджилерине мураджаат этип кендилерине къошулмаларыны теклиф эдиёр. Бунынъ узерине волостта эки дефа тютюнджилер иджтимамай яптыгы алда, анджакъ 50-60 къадар тютюнджи иттифакъа къошулыёр, эксериет исе къошулмаюп къалыёр. Бунынъ себеби исе сёйлендигине коре, бу иштен хабер алан тютюн базиргянлары дерхал волостта булунан комиссионерлери чагырып халкъы бу иштен сугъутмаларыны риджа эдиёрлар. Ялан дегильсе, бу иш ичюн онлара килитли микъдарда пара да вермиёрлар. Шимдие къадар факъыр халкъын малыны базиргянлара тутып-алып вермекте буюк ярарлыкъ косътерен комиссионерлер де бу иши япмая сёз вериёрлар ве орадан догъру келип волостта булунан тютюнджилере бу иттифакъа къошулмайын, бу сизин ичюн зарардыр. Ялталылар сизин малынъыза къыймет къояджакълар ве сизин малынъызы истедиклери фият иле, истедиклери адама сатаджакълар кет-кете тютюнлеринъизи алдыкътан сонъра, топракъларынъызы да сатып алырлар киби, бир такъым согъукъ сёзлер иле халкъы бу иттифакъа къошулмадан сугъутыёрлар. Тютюнджилерин биринджи ичтимамай кунълеринде, бен кендим де волостта булуныёрдым. Айны сёзлери бир чокъ тютюнджилерин агъызындан эшиттим ве аксини анылатмая чокъ чалыштыгъым алда мувафыкъ оламадым. Чюнки онларын агъызына бенден эвель шейтан тютюрмиш эди.

Миллете бойле янълыш телькинатта булунанлара соруёрдым:

Тютюнлере фият къоюладжакъмыш пек аля бу фияты базиргянми къояджакъ ёкъса Тютюнджилер иттифакъы кендисими къояджакъ?

Тютюнджилер тарафындан къоюлан фият, базиргянынъ файдасынамы олур, ёкъса тютюнджининъ файдасынамы?

Шимдие кьадар фыкьрайы соймакътa ёлбашчылыкъ иле кельдигъынъиз базиргянлар тарафындан тютюнджие кереги кьадар пара верилип да, сонърадан малы пек инсафсыз бир фият иле сатылып алындыгъы заман, миллетин файдасыны сиз мудафа этмездинъиз, шимди де о заваллылара узанан ярдым эллерини кьырмакъ макъсадыле мейдана атылыркен, бир де Сурет и Хакътан корюнип, онлары алдатыёрсыз. Бу кьадарджа инсан шеклинде шайтанлыкъ бир татарa, бир мусульмана якъышырмы?

Тютюнджи кьардашлар!

Сизе иттифакъa кьошулмайын диенлере риджа эдерим, шу севаллары веринъиз де корюнир не джевап верилирлер.

Миллетдашлар!

Бойле шейтанлыкълара алданаджакъ кьадар сафдерунлыкъ косътермейинъиз, ялан сёзлере кьанмайынъыз, кенди кисеси хатрычюн кьоджа бир миллети сатан кьалын кьурсакълара эмниет этмейинъиз! Тюшюнинъиз бу базиргянлар яки комиссионер иттифакъы дегиль бу иттифакъ – тютюнджилер иттифакъы, бу тютюнджилер сизлерсинъиз. Арада алданан олурса, сизлер оладжагъынъыз киби алдатан олурса, йине де сизлер оладжакъсынъыз.

Бирде кьаршы козьде кьалъa /къале –/ киби, тикленип туран синдикаты /русча: профсоюз –/, базиргянлар иттифакъыны ве бунынъ дёрт тарафында дерин хэндеклер /арыкълар –/ киби, узанып туран Комиссионерлер бирлешмесини хатырадан чыкьармайынъыз! Сизи гъайып эдерсе, иште бунлар гъайып этер. Сиз кенди иттифакъынъызa бутюн варлыгъынъыз иле сарылынъыз! Алты-еди сене мукъаддем бизе кечиниш кьалмады, дие багъларыны сёкип тютюнджилеге башлаянлар – кенди иттифакълары дегиль – ялынъыз земство подваллары саесинде та мухаребеден де эвель бир сене ичинде малларынынъ фияты учь-дёрт кьат юксельдигини корьмишдирлер.

Онлары да алдатмая чалыштылар ве мувафыкъта олдылар. Бугуне къадар Юзюмджилер иттифакъы вуджуда келемеди.

Бен умют этерим, тез куньде Къырымда буюк иттифакълар меселя: Тютюнджилер иттифакъы, Багъджылар иттифакъы, Багъчеджилер иттифакъы, атта Экиннджилен иттифакъы да вуджуда келир.

Бир де шуны да хатырламакъ истиёрым, койдешлер учь сене эвель 8 рублее кучь-беля иле саттыгынъыз тютюнлери бугунь 150-200 рублее саттыгынъыз ба къып алданманъыз.

Сизлер бугунь тютюнни мухаребеден эвель яптыгынъыздан даа фазла яптыгынъыз алда, бугунь орталыкъта ичмее тютюн олмадыгъы кориёрмысынъыз? Бугунь эджнебий мемлекетлерде тютюн ёлланылмадыгъы алда ве хасылатта эскисинден эсик олмадыгъы алда, бу тютюнлер нерее гидиёр аджеба?

Сизе верилен десте-десте къагъытлара къаршылыкъ алынан къырмазы алтын киби, тютюнчиклеринъиз, аджеба, ханги искладта ятыёр?

Миллет. – 1917. – сент. 10.

ДЖАФЕР ЭФЕНДИНИНЪ ДОКЛАДЫ МУНАСЕБЕТИЛЕ

17 мартта Идаре-и Руханиеде ичтима этмиш комиссия хузурында Джафер-эфенди тарафындан окъунан доклады табий, эр кес де кендисиндже тюшюнмиш-ташынмыш олмалыдыр.

Бу докладын асыл макъсада тааллюкъ эден /аит олгъан —/ къысмыны бен экие айырыёрым. Бири бугуньки ихтияджымызы деф /ёкъ —/ эдебиледжек иптидаий мектеплерин къач сенелик олмасы ве онларда ханги /къайсы —/ фенлер ве илимлер тасиль эдильмеси ве ханги сенелерде ханги дерслер окъутылмасыдыр. Джафер-эфендинъ кенди табириндже о, эр не къадар бойле мектеплер ичюн саатлара айырылмыш бир дерс джедвели вермиёрса да, бу мектеплер ичюн эсас оларакъ, умумий бир джедвель такъдим эдиёр. Экинджиси: бугунъ ёкълугъы, мутеэссюф /теэссюф —/, эр кес тарафындан итираф олуна Къырым мусульманларынынъ бугуньки дуйгъуларыны, ярынки арзуларыны яшатабиледжек мектеплерин вуджуда кельмесичюн биринджи дередже лязим олан дар-уль муаллимин /эркеклер педучилешеси —/ ве бу дар-уль муаллимини идаре эдебиледжек муаллимлерин не суретле етишдириле биледжегидир.

Биринджи меселе, ярыннынъ меселеси олдугъындан бен о хусуста бир сёз сёйлемее лязим коръмиёрым. Факъат экинжи меселе, бугуннинъ меселеси олдугъы ичюн о хусуста хатырыма келен базы фикирлери де сёйлемеден кечемийёрым.

Джафер-эфенди бирадеримизин /аркъадашымызнынъ —/ фикириндже, дёрт-беш дане татар иптидаий мектебини битирмиш чоджукълары гимназияя верип айны заманда хусусий суретте татар эдебиятыны кенардан окъутмакъле ве онлары язлыкъ татар муаллим курсларында азыр булундырмакъле ве даа сонъра мезкюр эфендилер дар-уль фунюнда /университет —/ бугуньки талим ве тербие ильмини акъкъыле огренмее чалышдырылмакъле бизе яраяджакъ

муаллимлер етишиёр. Бу эфендилерин бурадан бугуннинъ улюм ве фунюнине /илим ве фенлерине —/, талим ве тербие ильмине /окъув ве тербие илимине —/, Ильмихал (1), руха ве улюм-и ичтимаете вакъыф олуп /дин ве ичтимаий илимлерине саип олып —/ чыкъаджакълары теслим эдилер. Факъат бу беш эфендининъ беши де бирер муаллим оларакъ чыкъдыкълары такъдирде, акъкъы иле татар эдебиятына вакъыф ве огрендиги эр шейи кендине яраджакъ бир суретте мал эдинип чыкъмасы бираз кучъдир, бельки мумкюн дегильдир. Чюнки гимназиянынъ эр сыныфында кендине кяфи /етерли —/ дереджеде дерслер, вазифелер олдыгъындан о эфендилерин лязими /кереги —/ киби, татарджа окъумая вакъытлары къалмаз. Бу суретле эр окъудыкъларыны кендилерине мал эдинемезлер. Эгер вакъытлары олса биле, бу къадары ичинде окъудыкълары татарджалары русчасы къадар олмадыгъы такъдирде де пек аз эксик олмакъ иджап /талап —/ эдер. Шай да бизде бойле талелелерден татар дар-уль муаллимин /университет —/ муаллимин етишеджек ве онъа лязим бильги ве дуйгъуйы вереджек муаллимлер варса, йине айны тарикъыле /ёлу иле —/ муаллим хазырламакъ ичюн башкъа тюрлю затен эркъан хариджинде эвелькинден бираз фаркълы бир ёл кориёрым.

Фикир аджизанемдже, бу ёл иле гидильдиги де биринджи тарздаки азырланмыш талелелерин эпси муаллим оламамакъ ихтималы ве гимназияда татарджа ичюн вакъыт къалмамакъ долайысыле эр окъудыгъыны кендине мал эдинемемек махзуры деф эдильмиш олуёр.

Бу тарикъ шудыр: Акъмесджиттеки русча-татарджа мектебинден эр сене мютааддит /чешит-чешит —/ талелелеримиз чыкъыёр. Бунлар русча иптидаий муаллими оларакъ чыкъыёр ве эр тюрлю улюм-фунюны коръдиклери киби, талим-тербие усуллары иле де амелий оларакъ танышдырылыёр. Бунлар бир комиссия хузурында /алдында —/ дегиль, бир хэйет-талимие /русча: ученый совет —/ хузурында имтихан эдильмиш олдукъларындан онларын муаллельге

/къусурларына —/ саяхиет /бильгилери —/ ве истидатлары олуп олмадыгъы даа гузель анълашыладжагъы киби, бу мектеп бир дар-уль-муаллимин сайылабиледжегинден бурада гимназияда олдугъы киби, фунюннинъ къысмыле танышдырмакъле иктифа /къанаат —/ эдильмеюп бир муаллим ичюн лязим олан талим-тербие ильмине ве педагогия даа зияде эхэмиет вериледжегинден бойле бир мектептен чыкъкъан талебейи азырламакъ эм мувафыкъ, эм къолай оладжагъы эр кесче де теслим эдилир, зан эдерим.

Бу талебелере мезкюр школайы битирдиктен сонъра, эки сене мукъатдер бир муаллим тарафындан татарджа лязим олан шейлер хусусий суретте косътериilirсе, кендилери де чоджукъ олмаюп бирер муаллим олдыкъларындан шимдие къадар окъудыкълары не варса, онларын джумлесини кенди-кендилерине татарджа оларакъ мал эттиклери киби, бундан сонъра эр окъудыкълары да истерсе эр ханги лисанда олсун бу ёлда кендине озълештиребилир ве даа ресмий мектепте девам эттиребиледжек тахсиллеринде хусусий муаллиме феляна хаджет къалмаяджагъындан ресмий рухсетте олан люзюмде бир тараф эдильмиш олур. Бу школайы битирен эфендилер эки сенедэ гимназия сонъгъы сыныфа азырланабильселер де, айны заманда татарджалары да девам эттирильмек шартыле бу муддет учъ сенее чыкъарылабилир. Демек ки, бизе бу школайы битирен эфендилерден беш сене ичинде эм татарджа, эм русча гимназия битирмиш эфендилер беклемек мумкюн. Бундан сонъра дар-уль фунюннинъ педагогия шубесине кирип талим-тербие илимлерини икмаль этсин ве айны заманда курслара да девам этсин. Иште, бу эфендилер, бизим дар-уль муаллимин муаллимлеримиз олабилирлер.

Бу тарикъ /ёл иле —/ иле гидильдикте дёрт-беш сене хусусий окъунаджагъындан мусарраф /сарф этме, бош кечирме —/ джихэтининъ агъырлыгъы тюшюнеледжек олурса, муддет-и тахсилие яры оладжагъы хатыралара тюшюрилир. Он-беш сенелик бир ишин секиз-докъуз сенедэ вуджуда келеджеги де

иялве эдилир. Къазанч ялынъыз пара иле ольченмез, вакъыт да льякъайддыр /къайдсыздыр —/.

Пара джихэтине келиндже, бен де Джафер эфенди бирадеримиз киби, татарым хамият-и миллиеси /миллий ватанперверлиги —/ киби, бол бир хазинее малик олдыгъымызы тюшюнип бу хусуста ич де захмет чекильмез умюдиндейим. Бунынъ киби къаранлыкъ татар алимине нур-зия серпеджек кунешин мяшрикъиний /политеистик —/ фикирлериле азырламакъ истеем эрбаб-и улема, йине татарын парлакъ истикъбалини /урриетини —/ коръмек умюти ве буны яшатмакъ арзусыле яшаян джемиет-и хайриелер, татар байлары, дегиль байлары, факъырлары да хамият лиселерини /ватанпервер лицейлерини —/ ачар параларыны сув-сель киби акъдырырлар.

Беш муаллими беш дане джемиет-и хайриемиз темин /къанаат —/ эдерсе, беш муаллими де беш дане зенгинимиз темин эдер.

Сёзюме хатиме /нетидже —/ оларакъ, шуны да диеджегим: бойле муэссиселер музакере эдилиркен, бизим учителлеримиз де меджлисе давет эдилеп фикирлери истифсар олунайды. Чюнки школа ильмини ве орадан чыкъан эфендилеринъ алыны даа орада окъуянлара кенардан не къадар бир шей даа юклемек мумкюн олдугъыны онлар бираз даа якъындан бильселер керектир.

Терджиман. – 1916. – апр. 15.

ШЕЭР ЭРЗАКЪ КОМИТЕТЛЕРИ НАЗАР ДИКЪКЪАТЫНА

Бундан къач ай мукъаддем «Терджиман»да, яни бунъа бенъзер бир серлевха иле яздыгъым макъалемде шеэр Эрзакъ Комитетлерининъ назар дикъкъатына айны меселейи арз этип, бу хусуста ихтиятлы /мукъайтнен —/ давранмакъ лязим олдыгъыны исбата чалышмыштым. Ве анъладыгъыма коре, о заман бу макъале тесир этемей, ёкъса дигер бир эйлеми шеэр Эрзакъ Идарелери койлюнинъ де ихтияджыны даа ачыгъы шеэрли иле койлюнинъ бири-бирине пек сыкъый мербут /багъда —/ олан ихтиядж менкъибелерни тюшюнип, татар «деведен къулакъ» дедиги киби, койлюе де шеэрден пек зарурий шейлери верип башламышларды. Лякин бу ал пек аз бир муддет девам этип, чокъ кечмеден койлю йине унутылды. О, шеэрлилери дюнья-дюнья олайы алын тери иле мислеен койлю, йине ач-чыплакъ быракъылып башламышты. Бу ал бугунъ тахаммюль /сабыр —/ эдильмееджек бир дереджейи булды. Заваллы койлюе шеэрден не бир фунт экмек /отъмек —/, не бир аршын без, ве не де бир чифт аякъкъабы верильмиёр.

Койлю эр тюрлю хасылатыны эр чешит хам малыны /русча: сырьё —/ шеэре кетириёр, уджуз-пааллы неси вар, неси ёкъ эпсини шеэре кетирип сатыёр, макъсады бунунъ къаршылыгъына кендине киймек олан эшъяйи сатын алып кенди, ихтияджыны деф /ёкъ —/ этмекдир. Лякин шеэре арабасы толу кельдиги алда дегиль, эвде ач, чыплакъ беклеен аилесининъ ихтияджына яраджакъ бир шейи алабильмек атта кенди къарныны биле тоюрамаюп ёла чыкътыгъы заман, эвинден бираз экмек алмыш олса, онынъ иле къарныны тоюрып дёниёр, ёкъ эвинден экмек алмамыш олурса, ач-зелиль дёниёр. Бойле бир ал койлюде гузель бир тесир быракъмаяджагъы табийдир. Нитеким /тамам —/, бундан догъан фена тесирлерин аджыныкълы нетиджелери бизим шеэрлеримиз де пек о дередже ачыкъ, козе чарпмаз исе де

башкъа ерлерде бу су-и нетидженинь /фена нетиджесининь —/ шу тесирлери эр кунь газеталарда язылыёр. Ве бу арзу эдильмеен аллар кунь-куньден эксильмеюп арттыгъы газета окъуянлара аля /пек яхшы —/ малюм олса керектир.

Беним бу сёзлериме къаршы «Я шеэрлерде кендинден фазла этрафа койлер эалини темин /тасдыкъ —/ этеджек къадар эрзакъ вармы?» — суалини вериёрлар. Шубесиз, бу суалин джевабы ёкъ дениледжек эвет шеэр идарелери этраф койлер эалини дегиль, кендилерини билееджек ихтията да малик дегиллер, буны койлю де билиёр эм пек аля билиёр, ве онлар бунъа да разы олуёрлар. Лякин онлары энъ зияде ичинден ал койлю арабасына одун, комюр, махсул эр не исе юклеюп бир афта он кунълук ёл юрююп да /догърусы сёйлемек лязим келирсе) гизли оларакъ булып кетирдиги бир пуд яки бир чувал захирейи коюне кетиремедигидир. О заваллы бир эки афта пешине кезип де хырсызлыкъ иле булып кетирдиги бир чувал захире, Шеэр Идарелери тарафындан тутулып алынып да шеэрлилере уджуз фиятларла сатылдыгъыны коръдиги заман, эвинде ач отуран чоджукъ-чолугъыны козю огюне кетириёр ве шеэрли къардашларына къаршы юрегинден юкселен нефрети, гъазабы гизлеемиёр. Ишбу къадарла къалырса, йине бир шей дегиль, чюнки бойле февкъуляде /русча: чрезвычайный —/ заманларда эр шей олур, чокъ къальблер инджинир, чокъ ачувлар къабарыр, невбетле халкъын бир къысмы къызар, бир къысмы согъур деркен, «арадан кунълер бир-бири артындан кечер» — денилирди. Лякин ишбу къадарле къалмыёр. Эки ай эвель шеэрлилер бу ёлда девам эдерлерсе, биз де къаршылыгъына онлара лязим олан шейлери койден вермейиз — фикирлери, бугунь иш олуп мейдана кетирмек узъре булуныёр. Бен буны эки ай эвель сёйлемиштим йине де сёйлиёрым, шеэрли къардашларымыз бу алы козе алмалы ве бунъа коре, бир тедбирде булунмалылар, ёкъса къыш якълашыёр... Русиенинь дигер тарафларында вукуны

/вакѣианы —/ эшитип, аджындыгъымыз агъланаджакъ аллар, ярын кенди башымыза тюшер.

Бен бу сѣзлерин къуру бир созулмадыгъыны кеченлерде бир мунасебетле койлерде булундыгъым заман, койлюлерин кенди агъызларындан эшиттигим сѣзлер иле исбат этерим. Койлюлер шеэрли къардашларынынъ бу муамелерини /арекетлерини —/ аджыныкълы бир лятле /сессиз —/ анълатыркен, бугунъден итибарен, бу хусуста къаттый тедбирлерде булунмая башладжакъларыны да сѣйлиёрлар. Онлар койлюнинъ шеэре кетирип сатмакъ меджбуриетинде булундыгъы маллары бир ерде джем этип /топлап —/, койлюи пара иле темин этмек ичюн, волостта хусусий бир комитет биле, тешкилини ве шеэре вериледжек малы, бу комитет вастасыле вермейи тюшюниёрлар. Бу тюшюндже мейдана келиндже: шеэрлерин къаладжагъы мевкъи /алы —/ пек о къадар арзу эдиледжек бир мевкъи олмаяджагъы беллидир. Бинаэналейх /бойлеликнен —/, текрар эдиёрыз, койлюлери бунъа меджбур этмемелидир.

Шимдие къадар койлерин эрзакъ ишлери Уезд Эрзакъ Комитетлери /Уездный Комитет по Провизии —/ тарафындан темин эдилиёрды. Бундан сонъра, эр волостта волостной земстволар тешкиль эдилиёр, ихтимал эрзакъ ишлери тамамыле онларын элине кечсин, факъат бир шеэр Идареси /городское Правление —/ ялынъыз бир шеэри эрзакъ иле темин эдемедиги бир заманда волостной земстволарын Эрзакъ Ишлери Комиссиясы, къоджа бир волосты эрзакъ иле темин этемеджегине шубе ёкътыр. О алда, койлю йине шеэрден ярдым беклееджек. Биз шеэр Идарелери койлюлери бакъсын демийёрыз. Факъат эр алда койден шеэре мал кетиренлер де олса, бир микъдар шей верилирсе, эм о заваллы койлюлерин бир къысым ихтияджы даа темин эдильмиш олур ве эм де койлюлер, юкъарыда дедигимиз къаттый ве арзу эдильмейи тешеббюстен ваз кечерлерди.

Койлюлеримизин эрзакъ иле темин эдилемемеси юзюнден догъан дигер бир янълыш тюшюнджеи де бурада язмадан

кечемееджегим. Чюнки бу ал, бизим илерие догъру олан буюк уютлеримизи кырыёр. Ве бу сёзлерим шеэр Идарелерине олмакътан зияде койдешлеримедир. Бу тюшондже: «Койлюлер кендилерине шеэрлерден мал верильмемесини Земство Идарелерден корюёрлар». Диёрлар ки, ялынъыз уездный земство олдыгъы заман, шеэрлер бизе мал вермеди. Шимди бир де волость земстволары къорулурса, бильмем даа нелер корериз.

Онларын земиндже /занынджа –/ Земство Идарелериле шеэр Идарелери арасында ракъибет яшыёр. Бинаэналейх, онлар диёрлар, биз волость земствосы япмакъ иле дегиль, уездный земстволарыны да йыкъмакъле анджакъ раат олурыз ве о заман шеэрлер бизе мал верир.

Хайыр койдешлер, бу эки идаре арасында ракъибет ёкътыр. Ракъибет олса биле, бизим кенди арамызда олан ракъибетин янында ич къалыр. Мисаль оларакъ, шуны косътеребилирим. Земствонунъ сизе отуз капиге вердиги шекер, тюкянчыдан хырсызлыкъле учъ рублее алдыгъынъ киби, кендинъден артыкъ бир фунт шекеринъ олса, къомшунъа учъ рубледен эксиге вермиёрсынъ. Ун, ягъ, сабун, газ ве дигер шейлерин джумлеси де бойле. Эгер бу идарелер олмаяп биз бир-биримизин элине къалмыш олсакъ, шекер учъ рублее дегиль, чокътан он учъ рублее де булып оламаздыкъ.

Бинаэналейх, бу земстволары йыкъмакъ дегиль, мумкюн олса, эр койде бирер земство тешкилине чалышалым. Илериде эр иши кендинден бекледигимиз земстволара бу козь иле бакъар исек, не бугунъки урриеттен не ярынки джумхуриеттен файда коремедигимиз киби, сабырсызлыкъла бекледигимиз учредительное собраниеде де тышарыда къапу тюбюнде къалырыз.

Миллет. – 1917. – авг. 29.

ЭР МАТЕМ БИР УМЮТ ДОГЪУРАЙДЫ!

Татар дюнъясынынъ узерине энъ къара, энъ къалын умютсизлик булутлары долашып татары умют кунешинден махрум эттиги бир заман, Багъчесарайын коке баш къалдырып, кунеше перде чекмек истеен къаялары арасындан юксек арзулар, сагълам умютлер, сарсылмаз эмеллер яшатмайы джандан истеен Исмаил бек Гаспринский, бир элине мектеп, дигер элине лисан /тиль –/ сияхыны алып, о ялчын къаялара кокюс керерек, ялынъыз онлара сыгъынаракъ мейдана атылыёрды. О, ялынъыз о къаялара сыгъыныёрды. Чюнки о заман онынъ богъукъ сесле кёрлеен «мектеп», «лисан» сёзлери, къаршылыкълы, юксек къаялардан мада акис ёлламыёрды.

О, бизим дегиль, ялынъыз бугуныки арзуларымыз бундан сонъра да гонъюллеримизде догъаджакъ арзулары догъураджакъ, яшатаджакъ бир чаре варса, о да анджакъ мектеп, лисан оладжагъыны сёйлиёрды.

О, анджакъ бу арзу, бу умют ве истекле яшыёрды. О, ольдиги заман, йине бу арзу иле ольди.

Демек ки, о ольди, ойлеми?

Эвет, эм де ольдигине 11 сентябрьде учъ сене толуёр. О 11 сентябрь йине якълашыёр, миллиети буюк бабасындан айыран о къара кунъ йине келиёр. Шубесиз, бу миллет учюнджи 11 сентябрьде кечен экиси киби, козьяшлары, кокюс кечирмелери иле къаршылайаджакъ, шубесиз учюнджи 11 сентябрьде де миллетин яшы-къарты, факъыр-зенгини, койлюси-шеэрлиси, эвдеки-къырдаки эпси йине джамилере, мектеплере топланаджакъ, къаралар киеджек, маюс /гъамлы –/ матемини иджра этеджек. Балаларына о буюк бабасынынъ терджиме-и алыны онынъ арзулары, истеклерини, умютлерини сёйлееджек де ахрында иште джемаат, бу затын ольдигине бугунъ учъ сене толыёр, дие агълайджакъ, эллерини юкъары къалдырып бутюн мевджудиетле о буюк Аллахнынъ хузур-и рабаниесине арз-у абудиет этип, о мухтерем бабасынынъ рухы шад олмасыны

истееджек. Нитеким, шимдие кьадар бойле олуёрды. Йине бойле оладжакъ.

Лякин бен о кьадар буюк эмеллерле яшаюп, йине о буюк эмеллере кьурбан олан бир бабанынъ рухы огюнде бу кьадарджа такъаддюслери аз корерим.

Дегиль бу кьадарле иктифа этмек атта онынъ вуджуда келен эмеллерини саймакъле де иктифа этмейи аз булуёрым. Чюнки о кендиси де бир дереджее кьадар эмеллерининъ вуджуда кельдигини корип севинмишти. Атта оледжеги заман, Азраили биле, куломсеерек кьаршыламышты. Факъат онынъ козю йине ачыкъ кетти, о йине асрет олюмиле ольди. Чюнки онынъ энъ буюк эмели вуджуда келемеди.

Исмаил-бек сагълыгъында 32 сене девам эден газетанынъ эр нухасында мектеп, лисан меселеси акъкъында бир макъале олурды. О татарын истикъбалини, анджакъ иптидаий мектеплери темин этебиледжегини сёйледиктен сонъра, иптидаий мектеплерин бу арзууй исаф /мемнюн —/ этебиледжек бир ала кельмесичюн де муталикъан бир татар дар-уль муаллиминине ихтиядж олдыгъыны, бойле бир дар-уль муаллиминсиз /эркеклер педучилещеси —/ яшадъкъче, бизим ич бир ишсизе умют козюле бакъмакъ мумкюн оламаяджагъы язар, сёйлер, текрар-текрар сёйлерди. Бу сене, енъи Махкеме-и Шерие бу дустыр-и муджиби энъ эвель татарын иптидаий мектеплерини ислях этмейи тюшюндиги заман, огърадыгъы мушкулят, хэле биринджи муаллимлер курсы ачаркен, марузы къалдыгъы бекленильмеен аллар Исмаил-бекин сёзлери не дередже кьадар догъру олдугъыны бир къат даа анылатты.

Мектеплеримиз, муаллимлеримиз акъикъатен агъланаджакъ бир алда эмиш. Бу курста имтиханда булунан муаллимлеримизден сорулырса, онлар даа догърусыны сёйлерлер.

Махкеме-и Шерие бутюн бунлары тюшюнип бир дар-уль муаллимин ачмая къач ай мукъаддем кьарар верди. Ве буны айларджа илян этти. Газетада бу иляны коръмеен, окъумаян,

анъламаян къалмады факъат, арадан айлар кечтиги алда, газета стунында /колонкасында —/ анджакъ бир къач иане верен затынъ исми корюнебильди.

Аджеба, асырлардан бери арзу этювде эр кунъ бир мания себебиле мейдана кетирелемеен бу миллий эмелимиз, бугунъ заман ве земиннинъ мусаадесинден истифаде эдилеп мейдана кетиреледжеги бир заман, нечюн халкъкъа бу къадар согъукъ урунды?

Бу дар-уль муаллимине хукюмет мусааде этмедиги заман юзлер, бинълер адаян зенгинлеримиз, бугунъ нечюн меселейи бу къадар согъукъ къанлыкъла къаршы алыёр. Насыл олуёр да дамарында татар къаны, юрегинде татары муаббет олан бир татар зенгини мектепсизлик, джаиллик юзюнден, ёллар ичинде хорланан бинълердже татары корип туруркен, чувал-чувал къыгъыт акъчаларына таянып турыёр да эвлядынъа койдешинъе, диндашынъа саадет догъураджакъ мектеп, дар-уль муаллимини меселесине лякъайд къалыёр. Элини джебине сокъамыёр. Аджеба, о къыгъытлардан кендине буюк бир саадетми беклиёр?

Аджеба, о къыгъытлара бакъып ферахланан, севинен зенгинлеримиз, о паралары къазаныркен, машина-йи терини сепилеп алан факъырларын да ондан файдаланмая акъкъы олдыгъыны инкъар этмекми истиёрлар?

Буны инкъар этмек мумкюн дегиль. Бу паралардан файдаланмая факъырын да акъкъы вар. Бунынъ да ёлы, параларын кучюк де олса бир къысмыны о факъырларын кереклерине сарф /масраф —/ этмектир. Онлара мектеплер, дар-уль муаллиминлер, джамилер, ёллар, копрюлер яптырмакътыр.

Бен умют эдерим ки, бу сене 11 сентябрьде миллий матемини изхар /беян этмек —/ ичюн топлашан халкъ, о буюк бабасынынъ энъ буюк арзусы олан Исмаил-бек дар-уль муаллимини ичюн къайгъырыр, пара топлар эгер онынъ ольдигине джандан, юректен инджиниёр исе, онынъ буюк эмелини яшатмая чалышыр. Оны акъикъатен севдигини

такъдир эттигини, оны унутмадыгъыны ве унутмаяджагъыны исбат этер.

Бен арзу этерим ки, Исмаил-бекин ольдиги 11 сентябрь куни чыкъан миллий газеталарымызын стунлары, шимдие къадар олдыгъы киби, ялынъыз онынъ акъкъында язылан матемли мерсиелер, хазинели шиирлер иле толдырылмаюп, онынъ буюк эмели олан дар-уль муаллимини «Исмаил-бек дар-уль муаллиминни» япмакъ, яптырмакъ, яшатмакъ ичюн татарын хамият кисесинден акъан параларын джедвели иле толар.

Миллет. – 1917. – сент. 4.

ШИИЛЕР

БИЗИМ БАГЪЧА

Бакъ, шу дженнет багъчасына, эр тарафы кьуругъан,
Гуль ерине чырмавукълар, ябан отлар бурюген,
Алтын кёшклер²⁵ бошангъан, сачакълары чюрюген,
Адым сайын бир сасыкъ от, бир кьыджыткъан, бир тикен.

Бу багъчада армут, алма, юзюм, инджир чокъ олур,
Инсана бу емишлерин чокъ файдасы токъуныр,
Не чаре ки, куньдогъуштан кельген сары микроблар,
Бу емишлер пишер-пишмез арасына сокъулыр.

Емишлерин сагъламыны чапа тишлер кемирир,
Емишчининъ хорантасы чюрюгине тельмирир,²⁶
Кузь кельгенде емишчининъ бенъзи-бети сап-сары,
Узун, индже, сары микроб сагъламлашыр, семирир.

Нечюн бойле? Чюнки онлар гузель эвде отурыр,
Бутюн гедже кезер, сабах ятар, акъшам турар,
Не гъам билир, не къасевет. Чалар, йырлар, эгленир,
Куньде секиз кере ашар, он эки саат уюр.²⁷

Хас²⁸ багъчаджы багъчасыны чокътан саткъан, савургъан,
Бу етмеген, дагъын ташыр, эвин ортагъа ургъан.
Беш-он йылдыр кира верип, эвде тура заваллы,
Малы-мулькю: секиз бала, эки ятакъ, бир ёргъан.

²⁵ Алтын кёшклер – алтын сарайлар

²⁶ Тельмирмек – сабырсызланмакъ

²⁷ Уюмакъ – юкъламакъ

²⁸ Хас – озю, кенди-озю

Бу алы корь де, агълама, козьяшынъы акъытма,
Оксюз киби боюн букюп, башынъы ян саркъытма,²⁹
Эки джиханда кёр киби, омюр кечир хорлан да,
Инатлыкъ эт, озюнь киби, баланъы да окъутма!..

Ешилъ ада. – 1920. – №1. – апр. 15. – С. 7.

²⁹ Саркъытмакъ – асмакъ

БУЮК БАЙРАМ ШЕРЕФИНЕ

Татар огълу! Бакъ, шу харап мезарлыгъа бир тюшюн!
 Динъле эджададынынъ санъа ягъдырдыгъы къаргъышын.
 О эждат ки: юз элли йыл эвель бу тахт устуне,
 Отурыр ве тюшюнирди бутюн татар ярмышын.³⁰

О эждат ки: ата бинсе, дагъ-таш демез ашарды,
 Аттан энсе, мискинлигине³¹ эр миллет шашарды.
 Кечиниш мейдан – чёльде мал асрамакъ, долашмакъ,
 Шеэр къурмаз, койде турмаз, кийиз эвде яшарды,

О эждат ки: севдиги шей – темиз юрек, догъру сёз,
 Не достундан юзь чевирир, не душмана верир юзь.
 Ич кимсее боюн эгмез, ялтакъланмаз, ялвармаз,
 Ольсе олер, йине душман хилесине³² алданмаз.

О эждат ки: джавуры кенъ бойны, кыса ве къалын,
 Ялтыравукъ козьлеринден сачылыр атеш, ялын.
 Яшлыгъында йигит киби къылынч, къама къушаныр,
 Яян юрер, олер къалыр, бинмез атын осалын.

О эждат ки: бутюн миллетлере боюн эгдирди,
 Энъ кечильмез къальалара³³ кок санджагъы³⁴ тиктирди.
 Къуру, базы къуветиле бу кок санджакъ тюбюнде,
 Энъ буюк падишахлара огюне тиз чёктирди.

О эждат ки: къылынч тутмакъ, тиз чёктирмек, ольдюрмек,
 Девринде эп юкселирди, ич бильмезди эгильмек.
 Шанлы мази, къанлы тарих эпси бунъа шахиттир,³⁵

³⁰ Ярмышын – келеджегини

³¹ Мискин – аджиз, завалы, беджерексиз

³² Хиле – айнеджилик

³³ Къальаларгъа – къалелерге; диварларгъа

³⁴ Кок санджакъ – кок байракъ

Бакъынъыз, бу харабелер эп о девре аиттир.

О эдждат ки: о янъылды, базанды къуветине,
 Боюн эгмек истемеди Гъарб медениетине.
 О зан этти къыямете къадар къылынч хукм³⁶ эдер,
 Ич демеден къалем келир, къылынчын хукмю битер.

Татар огълу! Сенде исе не къылынч вар, не къалем!
 Юз элли йыл Къырым ичюн чекмедик кедер, элем.
 Бу мезарлыкъ, бу харабе, бу татарлыкъ, бу Къырым,
 Артыкъ сенден беклеёр кенди ичюн къан, джан, олюм.

Нерде буюк, улу, ольмез, намлы, шанлы о ханлар?
 Нерде «Къырым, Къырым» – дие шехит олан инсанлар.
 Севастополь, Туна, Жапон,³⁷ Джихан дженки етишти,
 Артыкъ Къырым ичюн вермек керек беш-он къурбанлар.

Татар огълу! Буюклерден сакъын имдат беклеме,
 Хани,³⁸ Къырымы химаесине алан султанлар?
 Элимдеки къырыкъ къалем иле бен гидиёрым,
 Кельсин бирликте «Къырым» – дие титреен виджданлар.

Миллет – 1917. – нояб. 3.

³⁵ Шахиттир – шааттгыр

³⁶ Хукм – укюм

³⁷ Туна, Жапон – Дунай, Япония

³⁸ Хани – къайда, не ерде

БУЮК ЯНГЪЫН

Бинъ сенелик бир варлыгъы яшатан,
Ер юзюнинъ ярысыны къушатан,³⁹
Дигер ярысына дахи⁴⁰ козь атан,
Буюк русакъ, къоджа Русие яныёр.

Баш маясы, Ветандан къогъулан,⁴¹
Махкюм⁴² миллет къаны иле ёгъурылан,
Заваллылар джелькесине⁴³ къурулан,
Учь юз йыллыкъ хакиmiet яныёр.

Гъурурындан арслан киби хырлаян,
Козълери та Истанбула фырлаян,
Айа-София джамины хорлаян,
Мерхаметсизлер туташты, яныёр.

Бухара-и шериф, Иран, Астрахан,
Къазан, Къырым, Къасым, Къавказ, Ногъай-хан
Бу юзьден олмушты ер иле ексан.
Бугунъ кенди виран олды яныёр.

Юкселиёр коклере сия думан,
Дёрт тарафтан чагърылыёр эль-аман.
Лякин гъарптан ель эсиёр пек яман,
Къоджа⁴⁴ бина беш сенедир яныёр.

Магъзенде⁴⁵ бир газ фычысы патлыёр,

³⁹ Къушатмакъ – къушатмакъ, даиреге алмакъ

⁴⁰ Дахи – да (и; также; даже; же)

⁴¹ Къогъулмакъ – къувулмакъ

⁴² Махкюм – бирининъ укюми алтында булунгъан

⁴³ Джельке – ельке (часть шеи ниже затылка)

⁴⁴ Къоджа – къоджаман, балабан

⁴⁵ Магъзен – анбар, килер (чулан)

Янгъын буюк адымларле атлыёр.
Къундакъчылар⁴⁶ да вира къундакълыёр,
Эр кунъ енъи бир маалле яныёр.

Хасыл келям эв дурмадан яныёр,
Эв саиби буны руя саныёр.
Заваллы, ким не дерсе инаныёр,
Сен богъазы унут! Эвинъ яныёр.

Миллет. – 1918. – июль 31.

⁴⁶ Къундакъчылар – якъыджылар, диверсантлар

БАТАН ХАИНЛЕРИНЕ КЪАРГЪЫШЛАРЫМ

Лянет сизе эй зээрли йыланлар,
Юрегинъизи бийлесин чаянлар.⁴⁷
Тамырынъыза кукюрт сойы юрюсин,
Агъзынъыздан ташсын къара къанлар.

Ер юзюнден сильсин сизи туфанлар,
Козюнъизи тутсын темиз виджданлар.
Бильмем даа не истерсиз миллеттен
Етишмедими вердиги къурбанлар?

Етишир бу миллетин саесинде
Такъындыгъынъыз чешит-чешит унванлар.
Деф ол гидинъ⁴⁸ бу миллетин башындан,
Еринъиз олсун къаранлыкъ зинданлар.

Недир бу заваллы миллетин сучю?
Сизе етишмезми беллейсиз кучю?
Тутса эгер якъанъыздан, бир ере,
Къыямете къадар кельмез эки уджу.

Миллет. – 1917. – сент. 1.

⁴⁷ Бийлесин чаянлар – акъреплер чоғаласын

⁴⁸ Деф ол гидинъ – ёкъ олып кетинъ

ВАТАНЫМДАН ЧЫКЪ!

Бу не гузель бир сабах!
 Асырларле эсаретте махбус⁴⁹ кьалан бульбуллер,
 Гоньюллере интибах⁵⁰
 Верен татлы седасыле турмайып отюёрлар.

Бу не гузель сейир-гях!⁵¹
 Этрафында долашыёр эп гуняхсыз мелеклер,
 Гоньюллере седже-гях⁵²
 Бу ер олсун! Бу багъчада истенильсин тилеклер.

Бу не берракъ, саф денъиз,
 Куньдюз кумюш, гедже алтын айна киби парылдай
 Санки акис эгиз,
 Къазлар киби учюшиёр парлакъ кунеш, нурлы ай.

Къанат керме эй, къартал,
 Сенинъ агъыр учюшындан усанды саф гоньюллер.
 Сени къалдырмаз бу дал,
 Бу дал меше далы дегиль, бакъ узеринде гуллер.

Бакъ шу харабелере!
 Огъурсыз аягъынъ бастыгъы ерлерде от битмез
 Созул виранелере!
 Гуль далында сени коре турып да бульбуль отьмез.

Эй зеэрли микроблар!
 Къальбинъизде йылан ятар, мелек киби дурурсыз.
 Гуллеримизи къокълар,
 Сизден сонъра къокълаяны зеэрлер, ольдюрисиз.

Миллет. – 1918. – июль 28.

⁴⁹ Махбус – апис этильген; эсир этильген

⁵⁰ Интибах – уянма, тирильме

⁵¹ Сейир-гях – гузель корюниши

⁵² Седже-гях – седже этильген ери

ОЗЪ ТИЛИМИЗ

Учъ-беш йылдан бери менде,
Къырыкъ къалемчигим эльде.
Азапланам, азам-тозам,
Кимерде бир шейлер язам.

Буларны мен язгъан сайын
Ерден таш чыкъаргъан дайын.
Захмет чекем, янам-пишем,
Сонъ шойле бир ойгъа тюшем:

Олса бизим озъ тилимиз,
Эльге къалмаса кунюмиз,
Къолай, къолай язар эдик
Бираз алдгъа озар эдик.

«Озъ тилимиз» – дейим, бакъынъ!
Башкъалары киби сакъын,
Сиз де инкяр этип турманъ
Эрнинъ тильге олгъан акъкъын.

Шукюр, бу кунни мен корьдим,
Артыкъ мурадыма ирдим.
Энди бираз алдгъа варам,
Башкъа бир шейге ялварам:

Бу тиль иле икяелер,
Газет, журнал, рисалелер
Язмакъ ичюн башта bize
Керек темелли къаиделер.

Бундан сонъ татар сарфлары,⁵³

⁵³ Сарф – тильбильгиси (морфология)

Тюрлю мектеп китаплары
 Хэле⁵⁴ кучюк балалара
 Бала эдебиятлары.

Керек олсун эп бу тильде,
 Башкъа тиль олмасын ильде!
 Раст келен де янъы бир тиль
 Чыкъарып турмасын йылда.

Бу тиль кирсин арамыза,
 Мерхэм⁵⁵ олсун ярамыза.
 Сёйлемек фарз айны олсун
 къарамыза.

(1)

Миллет. – 1918. – нояб. 20.

⁵⁴ Хэле – бир чокъ

⁵⁵ Мерхэм – мельэм, илядж

СЕВИН, ЭЙ ШАНЛЫ МИЛЛЕТ!

Фелегинъ зулмы тутмушты, дёрт яны, эр буджагъы,
 Бошанмышты бу заваллы Ватаннынъ эр оджагъы.
 Кечен куньлер козьяшлары зулумларле къапланмыш
 Хэле белли дегиль эди сонъу не оладжагъы.

Гизли-гизли сёйленирди «бунынъ сонъу ноладжакъ?»
 Эр япылан зулумлар ойле ердеми къаладжакъ?
 Вакъыт кельди, артыкъ кемиклере даянды пычакъ,
 Зулумы йыкъмакъ шерфефини аджеп ким къазанаджакъ?

Мазлум миллет: къоркъу иле сайыкъларкен⁵⁶ бунлары,
 Къараманлар алды мейдан, девирди залымлары.
 Чокътан бери буны беклеен миллет бир агъыздан,
 «Яшасынлар» – дие алгъышлады къараманлары.

Догъды урриет кунеши, эр тарафы парлатты.
 Дост оланлары кульдюрди, душманлары агълатты.
 Чокътан бери нурсызлыкътан къарармыш гоньюллери,
 Севинч нуры сабах кунеши киби ярыкълатты.

Севин, эй шанлы миллет! Къырдынъ эсарет зынджырыны,⁵⁷
 Сапла! хаинлерин юрегине кенди ханджеринъи.
 Онынъ демир панджасында чокъ чекиштинъ, инълединъ,
 Шимди о да азырласын кенди ятаджакъ ерини.

Вер! микроблара, есинлер джигерини, юрегини (1)
 Быракъ! копеклере, кемирсинлер сасыкъ сюегини.
 Онынъ къанлы тырнакълары арасында чокъ сезильдин (2)
 Замандыр, быракъ! Джелляд версин онлара керегин (3)

⁵⁶ Сайыкъламакъ – сандыракъламакъ

⁵⁷ Эсарет зынджыры – эсир зынджыры (пути, кандалы)

Быракъ! Бираз дамарында долашан къан къурусун.
Быракъ! Бираз зинданларда кемиклери чюрюсин.
Быракъ! Бираз сюргюнлерде бизим киби юрюсин.
Быракъ! Бираз козьлеринде асрет къаны бюрюсин.

Терджиман. – 1917. – март 16.

СЕН ОЛЬМЕ, ДОГЪ!

Эй генч татар!
 Бакъ кунеше – сабах догъар, акъшам батар.
 Сен догъмуштынъ,
 Бирде баттынъ. Бир даа догъсанъ, не вар?

Догъмакъ, ольмек,
 Йине догъмакъ, йине ольмек биттекран.⁵⁸
 Бу бир къанун!
 Бу къанундан боюн чекмеге не вар?

Сен ольмекле
 Зан этме ки, санки къыямет къопар.
 Хайыр...⁵⁹ Факъат...
 Яшав мумкюн экен, ольмек де не вар?

Догъмакъ, ольмек
 Йине догъмакъ, йине ольмек биттекран.
 «Бу бир къанун!»,
 Дедик, эвет бу къанун Къуранда вар.

Миллет. – 1917. – окт. 3.

⁵⁸ Биттекран – гъайрыдан текран этмек

⁵⁹ Хайыр – ёкъ

СОНЪ СЁЗ

Бен татарым энъ кучюк бир шее бен козь юммам (1)
Кучюк биле олса, ярдымы душманымдан уммам.¹

Догърулыгъа, яхшылыгъа эр вакъыт боюн эгерим (2)
Лякин акъсызлыгъа асла, асла, асла бойсунмам.

Эджададымын кесик сёзю кылычтан кескин эди.
Акъикъата къаршы бир къозудан мискин² эди
О бир акъсызлыгъа кыызса, ачувланса, копюрсе,
Оны турдырмакъчюн анджакъ акъикъат тизгин эди.

Онынъ отъкюн давушындан титрерди бутюн джихан
Аты кишнерсе, къопарды санки кыямет, туфан.
О бир кере аскерине «Къон!»³ буйругъыны версе, (3)
Къаршысына чыкъан душман саврулырды тоз-думан.

Дюньянынъ эр кошесинде варды учъ-беш улькеси,
Ич биринде ёкъты атта акъсызлыгъын кольгеси.
Махкюм⁴ миллетлерин акъкына да урьмет этерди,
Онынъ пайтахты⁵ дегильди махкюм миллет джелъкеси.⁶

Бен о татарын огълуйым, кери алмазды сёзюни, (4)
Акъикъата къаршы бир кере чевирсе юзюни, (5)
Бен истерим дамарында татар къаны долашан
Йигит варса, сёйлесин догъру, юммасын козюни.

Эй татары севен, аджыян виджданлар къоркъмайын!

¹ Уммакъ – умют этмек

² Мискин – аджиз, заваллы

³ Къонмакъ – турмакъ

⁴ Махкюм – бирининъ укюми алтында булунгъан

⁵ Пайтахт – меркез (столица)

⁶ Джелъке – ельке

Къыра зебирлере¹ бакъып чалышмакътан быкъмайын! (6)
 Буюк татарлыгъа вердигинъыз буюк антлары,
 Намусынъыз узере вердигинъизи унутмайынъ!

Бойле ифтира-бюхтанлар² ялынъыз дегильсиз, (7)
 Сизе, бизе, динимизе эм миллетимизе
 Бойле эмиш-демишчилере къара юзьлю дерлер,
 Сёйлееджек чыкъсын мейдана, сёйлесин козь-козе!

Татар! нечюн баш устюнъде далгъаланмай кок санджакъ?³
 Нечюн учъ-беш хаине сен олуёрсынъ оюнджакъ?
 Ёкъса але кераметми беклиёрсынъ онлардан?
 Ёкъса але кемигинъе даянмадымы пычакъ?

Татар! Ур, йыкъ, урул, йыкъыл, девир, девриль, йине къалкъ,
 Яша, яшат, оль, ольдюр не истер, сёйлесин халкъ. (8)
 Юксельмек дегильми арзунъ? Я нечюн юксельмиёрсынъ?(9)
 Эгер юксельмек истерсенъ, ере дегиль, кокке бакъ!

Бен сонъ сёзюми сёйлейим, дарыладжакъ дарылсын,
 Акъикъата къаршы бир дегиль, бинъ хатыр къырылсын.
 Къаны бозукъ, къальби чюрюк, юзю къара бабам олса,
 Чыкъсын татар дюнъясындан, джехэннеме йыкъылсын!

Миллет. – 1918. – июль 31.

¹ Къыра зебирлер – къара михнетлер

² Ифтира-бюхтанлар – кюфюрлер (клевета)

³ Кок санджакъ – кок байракъ

ТАТАРЫМ!

Баш устюмде долашыёр бир булут,
 Бана диёр: «Татарлыгъы сен унут!»
 Хайыр достум, сен бу дерттен фаригъ ол¹
 Шу сёзлери хатырынъда эйи тут:
 Сен не дерсенъ – татар огълу татарым,
 Татарлыкътыр ма-бих-иль-ифтихарым!² (1)

Лятиф бааръ рузгяры кусерсе,
 Дёрт тарафтан аджджы еллер эсерсе,
 Ерлер, коклер, дагълар, ташлар, денъизлер
 Юзь чевирип ёлларымы кесерсе,
 Ёл арамам орталыкъта ятарым,
 Амма дерим: татар огълу татарым! (2)

Къоркъунч шемшек³ ич турмайып чакъарса,
 Эр тарафы йылдырымлар якъарса,
 Бинъ йыл ягъмур, бурчакъ, къар, бузлар ягъып,
 Тюшен селлер орталыгъы йыкъарса,
 Юкселирим, алчалырым, батарым,
 Ер алтына кирсем, йине татарым!

Дюнья батса, дерья ташса, чагъласа,
 Ай, кунеш де къоркъып къачса, агъласа,
 Еди къат ер, еди къат кок бирлешип
 Татарлыгъы инкяр этсе, сакъласа,
 Ери, кокю бир-бирине къатарым
 Инкяр этмем йине татар, татарым!

Джебраиль санъа шахитлик этерсе, (3)

¹ Фаригъ олмакъ – вазгечмек

² Татарлыкътыр ма-бих-иль-ифтихарым – татарлыкътыр меним гъурурым

³ Шемшек – уфукъларда атеш туташмасы (зарница)

Микаиль де кысметими кесерсе, (4)
 Азраилин элинде кылынч келип (5)
 Исафилъ де сонъ сурыны¹ уфлерсе, (6)
 Хакъкынь хузурында бинъ йыл ятарым (7)
 Ред этерсе, зорле дерим: татарым!

Арш-ы аля² ахирете энерсе,
 Левх-и махфуз³ козь огюме келирсе, (8)
 Еди джехэннем, секиз дженнет, бир сырат⁴ (9)
 Хавз-ы кевсер⁵ татар дегильсинъ дерсе –
 Джумлесини бир тарафа атарым!
 Джехэннеме кетсем, йине татарым!

Гъылманлар⁶ да сенден тараф олурса, (10)
 Дженнет урилеринден сорулырса,
 Эр миллете дженнеттен ер верилип (11)
 Татар олан дженнеттен кьогъулырса, (12)
 Эбедиен джехэннемде янарым (13)
 Лякин йине татар, татар, татарым!..

Миллет. – 1918. – авг. 2.

Миллет. – 1918. – окт. 16.

¹ Сур – бойнуздан япылган буюк бир бору (Иерихонская труба)

² Арш-ы аля – кокнинъ энъ юксек табакъасы (эмпирей)

³ Левх-и махфуз – книга судеб

⁴ Сырат – ёл. Джеэннем устюнден дженнетке кечмек ичюн бир копюр

⁵ Хавз-ы кевсер – дженнет чокърагъы

⁶ Гъылманлар – дженнет ушакълары

УЧУРЫМЫН БАШЫНДАЙЫЗ

Эй татар бахтсыз къадын-къызлары!
Сизи нечюн кимселер бегенмиёр?
Эй истикъбалин¹ умят йылдызлары!
Нечюн сизин къадринъиз билинмиёр?

Бир вакъытлар сенинъ ичюн чалышан
Тувгъанларынъ санъа кефин пичиёр.
Сени яшамая ляйыкъ корьмейип,
Ян козь иле мыскъыл этип кечиёр.

Нечюн санъа беджериксиз диёрлар?
Тезгях булдынъ да, без токъумадынъмы?
Ёкъса сенинъ ичюн мектеп ачтылар,
Окъуттылар да, сен окъумадынъмы?

Бир вакъытлар бирликте дженкке кеттинъ,
Зевджинъ² иле ян-янаша дженк эттинъ.
Не вакъыт ки, сени эсир эттилер –
дженкчилиги эркеклере терк эттинъ.

Бундан сонъра куньдюзлери чифт сюрдинъ,³
Акышам олса, эв хызметлери корьдинъ.
Гедже-куньдюз эсир киби турмайып –
аш пиширдинъ, тиктинъ, ямадынъ, орьдинъ.

Санъа рева⁴ корюльмейип эсарет,⁵
Ачыкъ олмуш олса, мектеп къапусы,
Илим, ирфан,¹ медениет, незакет –

¹ Истикъбаль – келеджек заман

² Зевджи – акъай, къоджа

³ Чифт сюрмек – русча: вспахивать поле

⁴ Рева – уйгъун, келишкен

⁵ Эсарет – эсирлик

Сенде топланмыш олурды эписи.

Сени «джаиль» – дие мыскъыл эденинъ
Бильдиги бакъ недир, гъарплыя коре:
«Чатра-потра, бабам тавшан кетире,
Бизе къалмай, анам ашай битире».

Санъа аят ябанджысы диенлере
Кендилери аджеп нерде буюмыш?
Бабасындан къалан эски эвчикте
Сор, бакъ кимин къучагында уюмыш?

Асырларле сакъладыгъынъ сафиет,
Къыямете къадар сени анъдырыр.
Гъарптан келен боялы инсаниет,
Онлары бакъ насыл тез усандырыр.

Сени тахкъир этмек,² кульмек, хорламакъ,
Татарлыгъы тахкъир этмек демектир,
Сенинъ азат нефсинъ³ иле ойнамакъ
Татар намусыны лекелемектир.

Аркъадашлар! «Тарих, лисан,⁴ анъане» –
дие зыплыёрыз эр кунъ бир яна.
Бу шейлери ким огретир, ким сакълар?
Шубесиз ана! Ана, анджакъ ана!

Асырларле эсарете даянан
Аналарымыз бу хорлугъа даяныр...

¹ Ирфан – бильги

² Тахкъир этмек – акъаретлемек

³ Нефс – рух, джан, омюр

⁴ Лисан – лехче, тиль

Лякин бир кунъ келир онынъ къальбинде
Бизим киби янълыш фикир уяныр.

Иште о кунъ гъайып олур миллет,
Миллий дуйгъу олер, махв олур¹ миллет.
Тарих, эдждат, ахфат² bize ягъдырыр,
Къыямете къадар нефрет ве лянет!..

Миллет. 1918. – авг. 8.

¹ Махв олмакъ — ёкъ олмакъ, гъайып олып кетмек

² Ахфат – торунлар, келеджек несиллер

ДЖЕНК МЕЙДАНЫ

Юксек орман этегинде ёргъун аскер уюёр.¹
 Азраиль баш уджунда эльде кылыджы дуруёр.
 Ава булут, гедже къаранлыкъ олса да, узакътан
 Дагъ башындаки душманнынъ ярыгъы корюниёр.

Къаранлыкъ эсилип башлай, танъ ери агъарыёр. (1)

Даа кунеш догъмадан эр тарафы сис² сарыёр. (2)

Чокътан бери, уйкъу юзю коръмеен къарагъул³ да (3)

Силяхына таянып, татлы уйкъуя варыёр.

Заваллычыкъ! Руюсында анасыны кориёр.
 Бабасыны, агъасыны, къардашыны сорыёр.
 Тааджипле бешикте ятан чоджугъы косътерип,
 «Бу кимин чоджугъы, къач яшында, ады не?» – диёр.

Аскер къатты уйкъуда экен, къопыёр кыямет, (4)

Топ, тюфенк, бомба, шрапнель, картеч, кършун, пулемёт.

Бир тарафтан атлы аскер, бир тарафтан пияде.

Уджумын шиддети артыёр кеттикче зияде. (5)

Баш устюнде къаргъа киби учушыёр куллелер,⁴ (6)

Эр дакъикъа кесилиёр бинъер-бинъер келлелер.⁵

Бу гурюльти, бу кыямете алышан аскерлер,

Фырсаат булса, йине ашай, иче, ойнай, куллелер.

Аш-сув унутыла, уруш даа шиддетлениндже, (7)

Эр кес Аллагъа ялвара, дуа эте дининдже.

Эль-аякъ кокте уца, башлар сюрюклене ерде, (8)

¹ Уюмакъ – юкъламакъ

² Сис – муаребеде душмангъа кършы кбулланылгъан зезрли бир газ чешити

³ Къарагъул – къаравул

⁴ Куллелер – снарядлар

⁵ Келлелер – башлар

Ешилъ отлар узерине, сериле бир ал перде.

Эр тараф къып-къырмызы къан, усть-устюне ляшелер, (9)
Юрюменинъ чареси ёкъ, аягъа илишелер.
Я эли, я аягъындан яралы заваллылар,
Къалкъмая истей, меджалы ёкъ, юзь устюне тюшелер.

Якъынлаша эки тараф, топ атеши кесиле, (10)
Козюне къан тюшен аскер, сюнгю-сюнгюе келе.
Иште, нерде къоркъунч ал... Иште нерде къыямет...
Буны корен Азраиль де джан алмакътан иркиле...¹

Эки тараф вахший киби, салдыра бир-бирине
Бири олюрсе, дигери кече онынъ ерине.
Буюк бир шевкъ иле саплай, зеэрли къылыджыны, (11)
Кенди киби бир инсаннынъ гуль киби, юрегине.

Къоркъунч «Урра» седасы та коклере юкселе,
Бу етишмей, аркъадан къопа буюк бир вельвеле.² (12)
Эйи ки, там бу арада беллисиз бир эль иле, (13)
Эки тарафтан да теслим байракълары чекиле.

Сёйле къардаш! Не къазандынъ ольдюрмектен бир инсан?
Ёкъса оны сенми яраттынъ, онъа сенми вердинъ джан? (14)
Не ичюн ольдюриёрсынъ, ким ичюн олюёрсынъ?
Ватан ичюнми? Ёкъ, буны ич къабул этмез Ватан.

«Эр кеси яшасын» – дие яратмыштыр Ярадан,
Джан алмакъле къазанылмаз ич бир вакъыт шурет-шан.
Акълынъдамы, эвельден верилен герблер, нишанлар?
Акълынъда исе, сусама къазанмая чокъ нишан. (15)

¹ Иркильмек – къоркъудан абдырамакъ

² Вельвеле – гурюльти, шамата

Козь кездирип бакъ хэле бир этрафа, не корерсинъ? (16)
Авада къан, дерьяда къан, къарада¹ къан, эп къан...
Артынъа да айланып бакъ, эр эвде учъ-беш етим.
Артыкъ Аллахтан къоркъмазсанъ, таштан, топракытан уган! (17)

Миллет. – 1917. – июль 6.

¹ Къара – ер, топракъ

ШАИРИН ГОНЪЛЮ

Эсер бир суйрю ель шаркътан,
Тёкер япрагъы агъачтан.
Корер буны гъарип шаир,
Кесилир уйкъудан, аштан.

Алты ай къыш ушюр, бузлар,
Факъыр, етим, одунсызлар.
Чыплакълары корер шаир,
Юреги къалтырар, сызлар.

Гъарип етим эль узатыр,
Бир капиге юзь къарартыр.
Бу алы корьмеден эр кунь,
Шаирин гонълю бизардыр.¹

Атта о корьсе йыланы,
Ки инсаннынъ энъ душманы.
Йине ольдюрмее разы
Олмаз шаирин виджданы.

О эр кеси север, аджыр,
Демез факъыр, зенгин, таджир.²
Джумле инсан – Танъры къулы –
мумин, къафир, фасыкъ, фаджир.³

Миллет. – 1917. – дек. 21.

¹ Бизардмакъ – раатсызланмакъ

² Таджир – базиргян

³ Фасыкъ, фаджир – фена хуюлы, гунахяр, бозукъ баш

ЭСАМИ ДЖЕДВЕЛИ ЕРИНЕ шиир

Бабай киби юксельсем булутлара,
Якьынлашсам мавы, гузель коклере.
Усандым бу шевкъатсыз инсанлардан,
Бир кере ёлдаш олсам мелеклере.

Нурлы кунеш бабам олса, ай – анам,
Парлакь йылдызлар да олсалар агьам.
Мелеклер олсалар къардашым, татам,
Онларле бирликте кульсем, ойнасам.

Ёкъ... Бу аз... Чыкъсам единджи къат кокке,
Кунеш, ай, йылдызлары чеке-чеке
Та орая кетирсем де чеврилип,
Козюми бир айландырсам фелекке.

Турсам орада бираз раатлансам,
Яваш-яваш къуш киби къанатлансам.
Учсам, юксельсем та арш-ы аляя¹
Якьынлашсам Гаспринский бабая.

Дертлешсем онынъ иле баштан-аякъ,
Алсам татар тарихына бир сиякъ²
«Биз татармыйыз, тюркмийиз?» – бу акьта
Джебраильден де алсам учь-беш себакь.³

Энсем орадан дженнет меавыя,
Бегенмесем, чыкъсам дженнет аляя.
Рухсет алсам къартбабамыз Адемден,
Варсам улашсам хазрет Аввая.

¹ Арш-ы аля – кокнинъ энъ юксек табакьасы (эмпирей)

² Сиякъ – усул, шекиль

³ Себакь – дерс; насиат

Бирликте дженнети бир баш долашсам,
 Урилер, гъылманлар¹ иле танышсам.
 Алтын кёшклер² ичине отурып.
 Сербест-сербест, тоя-тоя кьонушсам.

Ялан дюньяя бир даа дёнмездим,³
 Онынъ аджыларына ич коньмездим.⁴
 Бабай киби яланджы миллетчилерин,
 Ялан ваделерине⁵ бен кьанмаздым.

Миллет. – 1917. – сент. 11.

¹ Урилер, гъылманлар – дженнетте хызмет эткен гузель корюнишли кызылар ве огъланлар

² Алтын кёшклер – алтын сарайлар

³ Дёнмек – къайтмакъ

⁴ Коньмек – разы олмакъ, къаиль олмакъ

⁵ Ваделер – ишандырувлар

ЭСКИ МЕКТЕПЛЕР

Нерде кьалды о низамсыз мектеплер,
Нерде кьалды о видждансыз котеклер,
Нерде кьалды о муаллим эфенди,
Баш уджунда таягъы беклер!..

Элифбе, Абдиек, ¹ Къуран, Ильмихал, ²
Окъуй-окъуй не ал кьалыр, не меджал!
Еди йыл мектепке кетер-келирсинъ,
Але дерсинъ (бе) юкъары (лям, мим), элиф, бал.

Мектепте чокъ окъур исенъ, фитнеджи,
Хэле³ язы язар исенъ, итнеджи,
Чокъ замандыр не окъудыкъ, не яздыкъ,
Лякин бакъалым шимди олдыкъ неджи⁴?!

Эшитирдик акъ сакъаллы къартлардан:
«Окъув недир, язы недир бильмедик,
Къач бинъ йыллар ер юзюнде яшарыз,
Биз окъувсыз йине ачтан ольмедик!»

Бу сёз догъру, биз ачлыкътан ольмедик,
Лякин не хорлыкъ кьалды ки корьмедик.
Бу джехалет, ⁵ бу сефалет⁶ юзюнден,
Тек ольмедик, тек ольмедик, ольмедик.

¹ Абдиек (Хэфт-и ек) – Къураннынъ энъ сыкъ окъулгъан сурелерден тертип этильген дерслик

² Ильмихал – дин къаиделерини анълаткъан китап

³ Хэле – пек чокъ

⁴ Неджи – насыл

⁵ Джехалет – джаиллик (невежество)

⁶ Сефалет – факъырлыкъ

Х. Одабаш ве Хус. Хаджы Хасан. Тюрк-татар тили. Биринджи болюм. Къырымтатар эдебиятында орьнеклер. – Акъмесджит: Къырым Маариф комиссарлыгы нешрияты, 1923. – 98 с. – С. 74-75.

АРАП УРУФАТЫНДА

Бизим багچه

باق شو جنت باغچاسينا هه ر طارافی قوروغان،
 كول يرينه چرماووقلار، يابان اوتلار بوروکه ن،
 آلتون کوشکله ر بوشانغان، صاچاقلاری چوروکه ن،
 آديم صاين بير صاصيق اوت، بير قيجيتقان، بير تيکه
 ن.

بو باغچادا آرموت، آلماء، اوزوم اينجير چوق اولور،
 انسانه بو يميلشه رک چوق فايداسی طوقونور،
 نه چاره که، کون طوغوشدان که لکه ن صاری
 ميقرويلار.
 بو يه ميشله ر پيشه ر، پيشمه ز آراسينا صوقولور.

يه ميشله رک صاغلामيني چاپاتيشله ر که ميرير،
 يه ميشچينک خورانداسی چوروکينه ته لميرير،
 کوز که لکه نده يه ميشچينک بکزی به تی صاب
 صاری،
 اوزون، اينجه، صاری ميقروب صاغلا ملا شیر سه
 ميرر.

نيچون بويله؟ چونکه اونلار کوزه ل اوده اوطورر،
 بوتون کيجه که زه ر، صباح ياتار، آقشام طورر،
 نه غم بيلور، نه قساوه ت. چالار، بيرلار، اکله نير،
 کو نده سکز کره آشار، اون ايکی ساعت اويور.

خاص باغچاجی باغچه سینی چوقدان صائقان
 صاوورغان،
 بو يه تمه که ن، دا غين طاشير، اوين اورتاغا اورغان.
 بش اون بيلدر کيرا ويروب اوده طور ازاواللی،
 مالی، ملکی: سکز بالا، ايکی ياتاق، بير يورغان.

بو حالی کورده، آغلاما، کوز یاشیکی آقیتما،
 اوکسوز کییی بویون بوکوب باشیکی یان صارقیتما،
 ایکی جهاندا کور کییی عمرکه چیر خورلان دا،
 عنادلق ایت، اوزوک کییی بالاکی دا اوقوتما!

بویوک بایرام شرفه

تاتار او غلی! باق شو خراب مزارلیغه بیر دوشون!
دیکله اجدادیکک ساکا یاغدیردیغی قار غیشین
او اجدادکه: یوز نه للی بیل اول بو تخت اوستونه
اوطورور و دوشونوردی بوتون تاتار یارمشین

او اجدادکه: آته بینسه طاغ طاش دیمه ز آشاردی،
آتدان اینسه مسکینلیکینه هر ملت شاشاردی.
کچینیش میدان چولده مال آصراماق، دولاشماق
شهر قورماز کویده طورماز، کییز نهوده یاشاردی.

او اجدادکه: سه و دیکی شی ته میز یوره ک طوغری
سوز،

نه دوستوندان یوز چویریر، نه دوشمانه ویریر یوز
هیچ کیمسه یه بویون اکمه ز یالتاقلانماز، یالوارماز
أ ولسه اولور بینه دوشمان حيله سینه آلدانماز.

او اجدادکه: جاووری که ک بوینی قیسه و قالین
یالتراووق کوزله رینده ن صاچیلیر آته ش یالین
یاشلیغینده یکیت کیبی قیلینچ قاما قوشانیر
بیان یورور اوله ر قالیر بینمه ز آتک اوصالین.

او اجدادکه: بوتون ملته ره بویون اکدیردی
اک کچیلمه ز قلعه لاره کوک سانجاغی دیکدیردی
قوروبازو قوتیله بو کوک سانجاق دیبنده
نهک بویوک پادشاهلاره اوکونه دیز چوکدیردی.

او اجدادکه: قیلینچ توتماق، دیز چوکدیرمه ک؛
اولدیرمه ک
دورینده هپ یوکسه لیردی هیچ بیلمه زدی نه کیلمه
ک

شانلی ماضی، قانلی تاریخ هپسی بوکا شاهدر
باقکز بو خرابه له ر هپ اودوره عاندر.

او اجدادکه: اویاکیلدی بازاندی قوتینه
 بویون ئه کمه ک ایسته مه دی غرب مدینتته
 اوطن ایتدی قیامته قادار قلینچ حکم ایده ر
 هیچ دیمه ده ن فلم کلیر، قلینچک حکمی بیتته ر.

تاتار اوغلی! سه نده ایسه نه قلینچ وار نه قلم!
 یوز ئه ملی ییل قریم ایچین چکمه دک کدر ألم.
 بو مزارلیق، بو خرابه، بو تاتارلیق، بو قریم
 آرتیق سه نده ن به کله یور کندی ایچون قان، جان،
 اولوم.

نه ر ده بویوک، اولو، اولمه ز، ناملی، شانلی،
 اوخانلار؟
 نه ر ده قریم، قریم دی یه شهید اولان انسانلار؟
 سه واستوپول، طونه، ژاپون، جهان جنکی یه تیشدی
 آرتیق قریم ایچین ویرمه ک کره ک به ش اون
 قربانلار.

تاتار اوغلی! بویوکلر رده ن صاقین امداد به کله مه
 هانی قریمی حمایه سینه آلان سلطانلار
 ئه لیمده کی قریق قلم ایله به ن کیدیورم!
 کلسون بیرلیکده قریم دی یه تیتیره یه ن وجدانلار.

بویوک یانغین

بیگ سنه لک بیر وارلیغی یاشاتان
یر یوزینک یاریسینی قوشتان
دیکه ر یاریسینه ده جی کوز آتان
بویوک روساق، قوجه روسیه یانیور.

باش مایه سی، وطندان قوغولان
محکوم ملت قانی ایله یوغورولان،
زواللیلار جلکه سینه قورولان
اوجیوز بیلق حاکمیت یانیور.

غرورندان آرسلان کیبی حیرلایان،
کوزله ری تا ایستانبوله فیرلایان،
آیاصوفیا جامعنی جورلایان،
مرحمتسیزله ر توتاشدی یانیور.

بخاری شریف ایران آسترخان
قازان، قریم، قاسم، نوغای خان
بویوزده ن اولمشدی یه ر ایله یکسان
بوکون کندی ویران اولدی یانیور.

یوکسه لییور کوکله ره سیاه دومان،
دورت طرفدان چاغیریلییور آلامان
لاکن غریبه ن یه ل آسییور په ک یامان
قوجه بنا بش سنه در یانیور.

محزنده بیر غاز فوجیسی پاتلا یور.
یانغین بویوک آدیملارله آتلا یور
قونداقچیلارده ویرا قونداقلا یور
هر کون یه کی بیر محله یانیور.

حاصل کلام نه و دورمادان یانیور،
نه و صاحبی بونی رؤیا صانیور،

زواللی، کیم نه دیرسه اینانییور،
سه ن بوغازی اونوت! نه وک یانییور.

وطن خاننله رینه قارغشلارم

لعنت سیزه ئه ی زهرلی بیلانلار
یوره کییزی بیله سون جیبیانلار
طامرکزه کوکورت صوی یوروسون
آغزیکزدان طاشسون قارا قانلار

یه ر یوزونده ن سیلسون سیزی طوفانلار
کوزنکزی طوتسون ته میز وجدانلار
بیلمه م داها نه ایسته رسیز ملته ن
یه تیشمه دیمی ویردیکی قربانلار.

یه تیشیر بو ملتک سایه سنده
طاقندیگز چشید چشید عنوانلار
دفع اول کیدک بو ملتک باشیندان
یه ریکز اولسون قارانلیق زندانلار

نه در بو زواللی ملتک صوچی؟
سیزه یه تیشمه زمی به لله سیز کوچی؟
توتسه اکه ر یافاکزدان، بیر یه ره
قیامته قادار کلمه ز ایکی اوجی.

وطنمدان چیق!

بو نه کوزه ل بیر صباح
عصرلارله اسارتده محبوس قالان بولبوله ر
کوکله له ره انتباه
ویره ن تاتلی صداسیله دورمایوب اوتویورله ر.

بو نه کوزه ل سیر کاه
اطرافنده دولاشیور هپ کناهنسز ملکله ر
کوکله له ره سجده کاه
بو یه ر اولسون! بو باغچه ده ایسته نیلسون دیله
کله ر.

بو نه براق، صف ده کیز،
کوندوز کوموش، کیجه آلتون آینه کیبی پاریلدای
صانکی نه کیس نه کیز
قزلار کیبی اوچوشیور پارلاق کونه ش، نورلی
آی

قناد کرمه نی قارتال
سه نک آغیر اوچوشو کدان اوصاندی صاف کوکل
له ر
سه نی قلديرماز بو دال
بو دال میشه دالی ده کیل باق اوزه رینده کوکل له
ر.

باق شو خرابه له ره!
او غورسز آیاغک باصدیغی یه رله رده اوت بیتمه
ز
سوزول ویرانه له ره!
کول دالنده سه نی کوره طوروب ده بولبول اوتمه
ز.

نه ی زهرلی میقروبلار!

قلوبكزده بيلان ياتار ملك كيبي دورورسز.
 كول له ريمزى قوقلار
 سيزده ن صوكرا قوقلايانى زهرله ر اولدورورسز.

اوز تیلیمیز

اوچ به ش بیلدان به ری مه نده
قیریق قلمچیکیم آلدە
عذابلانام، آرام، توزام
کیمه رده بیر شیلە ریازام

بولارنی مه ن یازغان صایین
یه رده ن طاش چیقارغان دایین
زحمت چکه م، یانام، پیشه م،
صون شوילה بیر اویغه توشه م:

اولسه بیزم اوز تیلیمیز،
الکه قالماسه کونیمیز،
قولای، قولای یازار ایدک،
بیر آز آلدغه اوزار ایدک.

اوز تیلیمیز دییم، باقیک!
باشقالاری کییی صاقین
سیزده انکار ایتوب طورماک
ارنک تیل که اولغان حاقین.

شکور، بو کونی مه ن کوردم
آرتق مرادیمه ایردم.
ئه ندی بیر آز آلدغه وارام،
باشقا بیر شی که یالوارام:

بو تیل ایله حکایه له ر،
غازه ت، ژورنال، رساله له ر
یازماق ایچین باشدا بیزه
کره ک ته مه للی قاعده له ر.

بوندان صوک تاتار صرقلاری،
تورلی مکتب کتابلاری

هله کوچوک بالالاره
بالا ادبیاتلاری.

کره ک اولسون هپ بو تیلده،
باشقه تیل اولماسون ایلده.
راست کله ن ده یاکی بیر تیل
چیقاروب طورماسون بیلده.

بو تیل کیرسون آرامیزه،
مرهم اولسون یارامیزه
سویله مه ک فرض عین اولسون
با.....قارامیزه.

سه وین نه ی شانلی مات!

فلگک ظلمی توتمشدی، دورت بانی هر بوجاگی
 بوشانمشدی بو زواللی وطنک هر اوجاگی
 که چه ن کونله ر کوز یاشلاری ظلملارله قاپلانمش
 هله، به للی ده کیل ایدی صوکی نه اولاجاگی.

کیزلی کیزلی سویله نیردی بونک صوکی نولاجاق
 هریاپیلان ظلملار اوپله یه رده می قالاجاق؟
 وقت کلدی آرتیق که میکله ره دایاندی پیچاق
 ظلمی بیقماق شرفینی عجب کیم قازاناجاق؟

مظلوم ملت: قورقو ایله صابیقلا که ن بونلاری
 قهرمانلار آلدی میدان ده ویردی ظالملاری.
 چوقدان به ری بونی بکله یه ن ملت بیر آغزدان
 یاشاسونلار دی یه آلقیشلادی قهرمانلاری.

دوغدی حریت کونه شی هر طرفی پارلاتدی.
 دوست اولانلاری کولیدردی دوشمانلاری آغلالتدی.
 چوقدان به ری نورسیزلیقدان قارارمش کوکوله ری
 سه وینچ نوری صباح کونه شی کیبی یاریقلالتدی.

سه وین! نهی شانلی ملت! قیردک أسارت زینجیرینی
 صاپلا! خائنله رک یوره کینه که ندی خنجرینی.
 اونک ده میر په نهج سینده چوق چکیشدک، ایکله دک
 شیمدی اوده حاضر لاسون که ندی یاتاجاق یه رینی.

ویر! میقروبلاره به سونله ر جکه رینی یوره کینی
 براق! کوپه کله ره، که میرسونله ر صاصیق سویه
 کینی

اونک قانلی طیرناقلاری آراسینده چوق نه زیلدک
 زمانیدر، براق! جلا د ویرسون اونلاره که ره کینی.

براق! برآز دامارینده دولاشان قان قوروسون

براق! برآز زندانلارده که میکلہ ری چوروسون
براق! برآز سورکونلہ رده بیزیم کبی یوروسون.
براق! برآز کوزلہ رینده حسرت قانی بوروسون.

سە ن اولمە، دوغ!

ئە ی که نج تاتار!
باق کونە شە صاباح دوغار
آقشام باتار.
سە ن دوغمشدک.
بیر دە باتدک. بیر دە
دوغساک نە وار؟

دوغماق اولمە ک
بینە دوغماق بینە اولمە ک
بەتکرار
بو بیر قانون
بو قانوندان بویون چکە که نە
وار؟

سە ن اولمە کلە؟
ظن ایتمە کی صانکە قیامت
قوپار.
خیر... فقط...
پاشاو ممکن ایکە ن اولمە کدە
نە وار؟

دوغماق اولمە ک
بینە دوغماق بینە اولمە ک
بەتکرار
بو بیر قانون
دیدک ئهوت، بوقانون قر آندە
وار.

صوک سوز

به ن تاتارم ئەک کوچوک بیر شیه به ن کوز یوممام.
کوچوک بیلە اولسه یاردیمی دوشمانمدان اوممام.
طوغریلیغه، یاخشیلایغه هر وقت بویون ئەکه رم
لاکین حقسزلیغه أصلا، أصلا، أصلا بوی صونمام.

اجدادمک کسک سوزی قلیجدان کسکین ایدی
حقیقته قارشی بیر قوزیدان مسکین ایدی
او، بیر حقسزلیغه قزسه، آچولانسه، کوپورسه
اونی دوردیرماقچون آنجاق حقیقت دیزکین ایدی.

اونک اوتکون طاوشندان تیتیره ردی بوتون جهان
آتی کیشنه رسه قوپاردی صانکی قیامت، طوفان.
او، بیر کره عسکرینه «قون!» بویروغینی ویرسه
قارشیسینه چیقان دوشمان صاوریلیردی توز دومان

دنیاانک هر کوشه سینده واردی اوچ به ش اولکه

سی

هیچ بیرینده یوقدی حتی حقسزلگک کولکه سی.
محکوم ملتله رک حقنه ده حرمت ایده ردی.
اونک پای تختی ده کیلدی محکوم ملت جلکه سی.

به ن او تاتارک اوغلی یم که ری آلمازدی سوزینی
حقیقته قارشی بیر کره چه ویرسه بوزینی
به ن ایسته رم طامارنده تاتار قانی دولاشان
بیکیک وارسه سویله سون طوغری یومماسون
کوزینی.

ئه ی تاتاری سه وه ن آجیبیان وجدانلار قورقمایک
قبرا زیبیرلاره باقوب چالیشماقدان بیقمایک!
بویوک تاتارلیغی ویردیککز بویوک آندلاری
ناموسکز اوزره ویردیککزی اونوتمایک!

بویله افترا بهتانلار یالکز ده کیل سیز.
 سیزه، بیزه، دینمزه هم ملتیمزه
 بویله ایمش دیمشچیلره ره قاره یوزلی دیرله ر
 سویله یه جک چیقسون! میدانه سویله سون کوز
 کوزه.

تاتار! نیچون باش اوستوکده دالغالانمای کوک
 سانجاق
 نیچون اوچ به ش خائنه سه ن اولیورسک
 اویونجاق؟
 یوقسه حالا کرامتمی بکلیورسک اونلاردان؟
 یوقسه حالا کمیکیکه دایانمادیمی پیچاق؟

تاتار! اور، بیق، اورول، بیقیل، ده ویر، ده وریل بینه
 قالق.
 یاشا، یاشات، ئول، ئولدیر نه ایستر سویله سون
 خلق.
 یوکسه لمه ک ده کیلمی آرزوک؟ یا نیچون یوکسه
 لمه یورسک؟
 اکر یوکسه لمه ک ایسته رسک یه ره ده کیل کوکه
 باق.

به ن صوک سوزومی سویله یم داریلاجاق
 داریلسون
 حقیقته قارشی بیر ده کیل بیک خاطر قیریلسون
 قانی بوزوق، قلبی چوروک، یوزی قارا بابام السه
 چیقسون تاتار دنیاسندان جهنمه بیقیلسون.

تاتارم

باش اوستومده دولاشیپور بیر بولوت،
 باکا دییو: تاتارلیغی سه ن اونوت!
 خیر دوستوم سه ن بو درتده ن فارغ اول
 شو سوزله ری خاطریکده اُبی توت:
 سه ن نه دیرسه ک تاتار اوغلی تاتارم
 تاتارلیقدر مابه الا فتخارم!

لطیف بهار روزکاری کوسه رسه،
 دورت طرفدان اجی یل له ر ئه سه رسه؛
 یه ر له ر کؤکله ر، طاغلار، طاشلار، ده کیزله
 ر،
 یوز چه ویروب یوللاریمی کسه ر سه
 یول آرامام اورتالیدا یاتارم،
 آما دیرم: تاتار اوغلی تاتارم!

قورقنچ شمشه ک هیچ دورمایوب چاقارسه،
 هر طرفی بیلدیریملار یاقارسه،
 بیک بیل یاغمور، بورچاق، قار، بوزلار
 یاغوب
 دوشه ن سیل له ر اورتالیغی بیقارسه
 یوکسه لیرم، آچا لیرم، باتارم،
 یه ر آلتینه کیرسه م بینه تاتارم!

دنیا باتسه، دریاطاشسه، چاغلasse؛
 آی، کونه شده قورقوب قاجسه، آغلasse؛
 یه دی قات یه ر، یه دی قات کوک بیرله شوب

تاتارلیغی انکار ایتسه صاقلasse،
 یه ری، کوکی بیر بیرینه قاتارم
 انکار ایتسه م بینه تاتار، تاتارم!

جیرانیل ساکا شاهدلک ایده رسه،

میکائیل ده قسمتیمی کسه رسه،
 عزرائیلک ئه لینده قلنج کلوب
 اسرافیل ده صوک سورینی اوفله رسه
 حقک حضورینده بیک بیل یاتارم
 رد ایده رسه زورله دریم: تاتارم!

عرش آعلا آخرته اینه رسه،
 لوح محفوظ کوز اوکومه کلیرسه،
 یه دی جهنم، سکز جنت بیر صراط
 حوض کوثر تاتار ده کیلسک دیرسه –
 جمله سینی بیر طرفه اتارم،
 جهنمه کیتهسه م بییه تاتارم!

غلمانلارده سه نده ن طرف اولورسه،
 جنت حوریه رینده ن سوریلورسه،
 هر ملته جنتده ن یه ر ویریلوب
 تاتار اولان جنتدن قوغولورسه
 ابدیاً جهنده یانارم
 لاکین بینه تاتار، تاتار، تاتارم!..

او چورمک باشینده ییز

ئە ی تاتار بختسیز قادین قیزلاری!
سیزی نیچون کیمسه له ر به که نمە یور؟
ئە ی استقبالک امد بیلدیزلاری!
نیچون سیزک قدریکز بیلینمه یور؟

بیر و قتله ر سه نک ایچون چالیشان
طوغانلارک ساکا کفن پیچپور،
سه نی یاشامایه لایق کورمه یوب،
یان کوز ایله مسقل ایدوب کچیپور.

نیچون ساکا بجریکسیز دیپورلار؟
تزگاه بولدکده بهز توقومادکمی؟
یوقسه سه نک ایچون مکتب آچدیلار،
اوقتدیلارده سه ن اوقومادکمی؟

بیر و قتله ر بیرلیکده جنکه کیتدک،
زوجک ایله یان یاناشا جنک ایتدک،
نه وقت که سه نی اسیر ایتدیه ر –
جنکچیلیکی ئە رکه کله ره ترک ایتدک.

بوندان صوکر کوندوزله ری چفت سوردک،
آقشام اولسه ئە و خذ منله ری کوردک،
کیجه کوندوز اسیر کییی دورمایوب –
آشی پیشیردک، دیکدک، یامادک، اوردک.

ساکاروا کورولمه یوب اسارت
آچیق اولمش اولسه مکتب قاپوسی،
علم، عرفان، مدنیت، نزاکت –
سه نده طویلانمش اولوردی هپسی.

سه نی جاهل دی یه مسقل ایده نک
بیلدیکی باق نه در، غربلی یه کوره:

«چاتدا پوترا، بابام طاوشان کتیره،
بیزه قالمای، انام آشای بیتیره.»

ساکا حیات یابانجیسی دییه نله ر
کندیله ری عجب نه رده بویومش؟
باباسندان قالان ئه سکی ئه وچیکده
صور، باق کیمک قوچاغنده اویومش؟

عصر لارله صاقلادیگک صافیت
قیامته قادار سه نی اکدیریر.
غربده ن کله ن بویالی انسانیت
اونلاری باق ناصل ته ز اوصاند یریر.

سه نی تحقیر ایتمه ک، کولمه ک، خور لاما ق،
تاتار لیغی تحقیر ایتمه ک دیمه کدر،
سه نک عزت نفسک ایله او یناما ق
تاتار ناموسینی لکه له مه کدر!..

آرقاداشلار! تاریخ، لسان، عنعنه
دییه زیپلا یورز هر کون بیر یانه
بو شیله ری کیم اوکره تیر، کیم صاقلار؟
شبهه سیز آنا، آنا آنجاق آنا!

عصر لارله أسارته دایانان
آنا لاریمز بو خور لیغه دایانیر...
لاکین بیر کون کلیر اونک قلبنده
بیزیم کیبی یاکلش فکر اویانیر.

ایشته او کون غایب اولور ملت،
ملی دو یغو اوله ر محو اولور ملت
تاریخ، اجداد، احفاد بیزه یاغ دیریر،
قیامته قادار نفرت و لعنت!..

جنگ میدانی

یوکسه ک اورمان ئه ته کینده یورغون عسکر
اویویور.

عزرائیل باش اوجونده ئه لده قیلجی دورییور.
هوا بولوط، کیجه قارائلق اولسه ده، اوزاقدان
طاغ باشینده کی دوشمانک یاریغی کورنییور.

قارائلق اکسیلوب باشلای، طاک به ری آغارییور.
دها کونه ش طوغمادان هر طرفی سیس صارییور
چوقدان به ری، اویقو یوزی کورمه به ن قاراغولده
سلاحنه طایانوب، طاتلی اویقویه وارییور.

زوللی جق! روبا سینده آباسینی کورییور.
باباسینی، آغاسینی، قارداشینی صورییور.
تعجبله به شیکده یاتان چوجو غی کوسته روب،
بو کیمک چوجو غی، قاچ یاشینده، آدی نه؟ دییور.

عسکر قاطی اویقوده ایکه ن قوپپور قیامت،
طوپ، توفه نک، بومبا، شراپه ل، قارته ژ، قورشون،
پوله مه ت.

بیر طرفدان آتلی عسکر، بیر طرفدان پیاده
هجومک شدتی ارتییور کیتدی کجه زیاده.

باش اوستونده قارغه کیبی اوچوشییور کول له له ر.
هر دقیقه کسیلییور بیکر، بیکر کلله له ر،
بو کورولتی، بو قیامته آلیشان عسکر له ر،
فرصت بولسه بینه آشای، ایچه، او بنای کوله له ر.

آش صو اونودولا، اوروش دها شدتله نینجه.
هر کس آلهه یالواره، دعا ایده دینینجه.
ئه ل آیاق کوکده اوچا، باشلار سورو کله نه به رده
یه شیل اوتلار اوزه رینه سه ريله بیر آل پهرده.

هر طرف قیپ، قیرمیزی قان اوست، اوستونه لاشه له

ر.

یورومه نک چارسی یوق. آیاغا ایلیشه له ر.
یانه لی یا آیاغیندان یارالی زواللیلار،
قالقمای ایسته ی، مجالی یوق. یوز اوستونه دوشه له ر.

یاقینلاشا ایکی طرف، طوب آته شی کیله
کوزینه قان دوشه ن عسکر، سونکی سونکی یه کله
ایشته نه رده قورقنچ حال... ایشته نه رده قیامت...
بونی کوره ن عزرائیله جان آلماقدان ایرکیله

ایک طرف وحش کییی صالدیرا بیر بیرینه
بیری اولورسه دیکه ری کچه اونک بیرینه
بویوک بیر شوق ایله صاپلای زهرلی قیلچینی
کندی کییی انسانک کول کییی یوره کینه.

قورقونچ "اوررا" صداسی تاکوکلره ره یوکسه له
بوییشمه ی، آرقادان قوپه بویوک بیر ولوله
ایی کی تام بو آراده به للیسیر بیر نه ل ایله
ایکی طرفدانده تسلیم بایراقلاری چکیله.

سویله قارداش! نه قازاندک اولدیرمه کده ن بیر انسان
یوقسه اونی سه نمی یاراتدک، اکا سه نمی ویردک

جان؟

نه ایچون اولدریورسک، کیم ایچون اولیورسک؟
وطن ایچونمی؟ یوق بونی هیچ قبول ایتمه ز وطن.

هر کسی یاشاسون دی یه یاراتمشر یارادان
جان آماقله قازانیلماز هیچ وقت شهرت شان.
عقلیکدامی اولده ن ویریه ن که ربله ر، نشانلار؟
عقلیکدا ایسه صوصامه! قازانمایا چوق نشان.

کوز که زدیروب باق هله بیر اطرافه نه کورورسک؟
هواده قان، دریاده قان، قاراده قان هپ قان...

آردیکه ده آیلانوب باق. هر ئه وده اوچ به ش یتیم.
 آرتق آلهدان قورقماساک، طاشدان طوپرادان اوتان!

شا عرک کوکلی

ئەسە ر بیر سو یری یل شەرقدان
دو که ر یاپراغی اغاچدان
کورور بونی غریب شاعر
کسیلیر او بقودان آشدان.

آلتی آی قیش اوشور، بوزلار
فقیر یتیم، اودونسزلار
چسپلاقلاری کورور شاعر
یوره کی قالترار، سیزلار.

غریب یتیم ئەل اوزاتیر
بیر کاپیکە یوز قزارتیر
بو حالی کورمه دەن هر کون
شاعرک کوکلی بیزارد ر.

حتی اوکورسه بیلانی
که انسانک اک دوشمانی
بینه اولدیرمه یه راضی
اولماز شاعرک وجدانی

او هر کسی سه وه ر آجیر
دیمه ز فقیر، زه نکین، تاجر،
جمله انسان تاکری قولی
مؤمن، کافر، فاسق، فاجر.

اسامی جدولی یه رینه شعر

بابای کیبی یوکسه لسه م بولوطلاره
یاقلاشسام ماوی کوزه ل کوکله ره
اوصاندم بو شفقتسز انسانلاردان
بیر کره یولداس اولسام ملکه ره

نورلی کونه ش بابام اولسه، آی آنام،
پارلاق ییلدیزلارده اولسه لار آغام،
ملکه ر اولسه لار قارداشم تاتام،
اونلار له بیرلیکده کولسه م، اویناسام.

یوق... بو آز... چیقسام یدینجی قات کوکه
کونه ش، آی، ییلدیزلاری چکه چکه
تا اورایه کوتورسه مده چه وریلوب
کوزیمی بیر آیلاندرسام فلکه.

طورسام اوراده بیراز راحتلانسام
یاواش، یاواش قوش کیبی قانادلانسام
اوچسام، یوکسه لسه م تا عرش آعلایه
یاقینلاشسام غاسپرینسکی بابایه.

ده رده شسه م اونک ایله باشندان آیاق
آلسام تاتار تاریخینه بیر سیاق
بیز تاتارمی یز، تورکمی یز بو حقه
جبرائیلده نده آلسام اوچ به ش سباق.

ئه نسه م اورادان جنت ماوی یه
بکنمه سه م چیقسام جنت آعلایه
رحصت آلسام قارت بابامز آدمده ن
وارسام اولاشسام حضرت حوی یه

بیرلیکده جنتی بیر باش دولاشسام
حوریه ر، غلمانلار ایله طانیشسام

آلتون كوشكله ر ايچينه اوطوروب
 سربست، سربست دويه، دويه قونوشسام.

يالان دنيايه بير دها دونمه زدم
 اونك آجيلارينه هيچ كونه زدم
 باباي كيبي بالانجي ملتچيله رك
 يالان وعدله رينه به ن قائمازدم.

اُسکی مه کته بله ر

نه رده قالدی او نظامسيز مه کته بله ر،
 نه رده قالدی او وجدانسيز کوته کله ر،
 نه رده قالدی او معلم آفه ندی،
 باش اوجیندا آلدہ تایاگی به کله ر!..

الیفا، آبدیبه ک، قوران، علم حال،
 اوقوی-اوقوی نه حال قالیر، نه مجال!
 یه دی بیل مه کته بکه کیته ر که لیرسک،
 حالا ده رسیک (به) یوقاری (لام) الیف، بال.

مه کته بده چوق اوقور ایسه ک، فیتنه جی،
 هه له یازی یازار ایسه ک، آتته جی،
 چوق زاماندر، نه اوقودیق، نه یازدیق،
 لاکین باقالیم شیمدی اولدق نه جی؟!.

ایشیدیردیک آق صاقاللی قارتلاردان:
 «اوقو نه در، یازی نه در بیلمه دک،
 قاچ بیک بیللار یه ر یوزینده یاشاریز،
 بز اوقوسیز یینه آچدان اولمه دیک!»

بو سوز دوغرو، بیز آچلیقدان اولمه دیک،
 لاکین نه خورلیق قالدی که کورمه دیک
 بو جهالت، بو سفالت یوزینده ن،
 ته ک اولمه دیک، ته ک اولمه دیک، اولمه
 دیک.

ИЗААТЛАР

Макъалелер

АКЪЛЫ БИР РЕД

– Миллет. – 1917. – сент. 13.

(1) **Номан Челебиджихан** (1885 – 1918). – Къырымтатар ичтимай, сиясий ве дин эрбабы, шаир, публицист. 1908 сенеси Джафер Сейдамет ве башкъа къырымтатар генчлери иле тюрк инкъилябында иштирак этти. Айны заманда «Къырым талебе джемиети»ни тешкиль этти. 1917 сенеси Къырым муфтиси ве сонъра Къырым Иджра Комитетининъ реиси. 1918 сенеси якъаланып большевиклер тарафындан вахшийдже ольдюрильди.¹

(2) **Махкеме-и шерие** – диний махкеме идареси; мирас такъсими ве дин ишлери киби меселелернен огърашкъан махкеме.²

(3) **Каюм Насыри** – асыл ады ве сой ады **Габделкаюм Габделнасырович Насыров** (1825 – 1902). – Татар алими, маарифчиси, тарихчи-этнографы, тильджи ве язиджысы. Земаневий татар эдебий тилине темель къойды. «Ләһжән татары» (1895 – 1896) 2-джылтлы къамуснынъ муэллифи. Риязят, геометрия, география боюнджа дерсликлернинъ тертипчиси. И.М. Бораганскийнинъ матбаасында онынъ тарафындан азырлангъан Шаркъ масалларынынъ бир къысмы таб олгъан эди.³

¹ Керим И.А. Эки асыр арасында XIX-XX. Экинджи нешир. – Акъмесджит: Къырымдевокъувпеднешир, 1997. – Фото №2.

² Osmanlıca-Türkçe Lugat. / Haz. Ferit Devellioğlu. – Ankara: Aydın kitabevi yayınları, 1997. – 1195 s. – S. 567.

³ Татарский Энциклопедический словарь / Гл. редактор М.Х. Хасанов. – Казань: Институт татарской энциклопедии АНРТ, 1999. – 690 с. – С. 388.; Керим И.А.

(4) **Шехабuddin Меджани** (1818 – 1889). – Татар иляхийет алими, мутефеккири, тарихчи ве маарифчиси. Энъ буюк мусульман алимлериинден бири. Къазан университети янындаки археология, тарих ве этнография джемиетининъ азасы. Озь дин ве фельсефе боюнджа эсерлеринде диний исляхы ве маарифи гъаелерини инкишаф эте. 30-дан зияде темелли ильмий чалышмаларнынъ муэллифи. Оларнынъ арасында «Назурат аль-хакъ...», «Мустафад аль-ахбар фи ахвали Къазан ва Булгъар» адлы эсерлери бар.⁴

(5) **Баруди** (махлясы) – асыл ады ве сой ады **Галиев Галимджан Мухаммадханович** (1857 – 1921). – «Джадидизм» арекетининъ гъаелерине къол туткъанлардан бириси. 1881 с. «Мухаммадия» медресесининъ къуруджысы ве идареджиси. 1891 сенесинден озь медресесинде янъы методны (И. Гапринскийнинъ «усул-и джедид»)ни –/ ишлеткен. «Иттифакъ-аль муслимин» фыркъасынынъ азалыгъына сайлангъан эди. 1906 – 1908, 1913 – 1917 сс. «ад-Дин ва аль адеб», междмуанынъ нашири ве муаррири. 1917 сенесинден Ички Русие (Внутренняя Россия –/ ве Сибирьдеки мусульманларнынъ Меркезий Рухий идаресининъ (Центральное Духовное управление –/ муфтиси. Ислям, риязят дерсликлернинъ ве элифбенинъ муэллифи.⁵

(6) **Макъсуди – Макъсудов Ахмедхади Низамутдинович** (1868 – 1941). – Татар сиясетчиси, нашири, газетаджы, оджасы ве тильджиси. 1892 – 1896 сс. Г.А. Апанаевнинъ медресесинде, 1896 – 1898 сс. Багъчасарай «Зынджырлы» медресесинде оджалыкъ япты. 1906 – 1918 сс. «Юлдуз» газетасынынъ нашири ве муаррири. «Иттифакъ аль-муслимин» фыркъанынъ лидери. Янъы усул узеринде дерсликлернинъ ве хрестоматияларнынъ муэллифи. 1933 с. ОГПУ тарафындан

Гапринскийнинъ «джанлы» тарихи (1883 – 1914). – Акъмесджит: Тарпан, 1999. – 690 с. – С. 64, 313.

⁴ Айны менбаа. – 690 с. – С. 344.; Керим И.А. Гапринскийнинъ «джанлы» тарихи. – С. 42, 119.

⁵ Айны менбаа. – 690 с. – С. 63.

акъсыз суретте репрессиягъа огъратылды. Вефатындан сонъ, 1956 с. акъланды.⁶

(7) **Риза ве Решид Къазылары** – Татар ичтимай ве сиясий эрбаплары.

(8) **Бигиев Муса** (1875 – 1949). – Татар иляхиет алими, ичтимай ве сиясий эрбабы, публицисти. «Ульфат», «Ат-тилмиз», «аль-Гаср аль-джадид», «Вакъыт», «Шура» ве дигер газета, меџмуаларгъа хызмет эткен эди. «Иттифакъ-аль муслимин» фыркъанынъ азасы. 1917 – 1930 сс. Петроград ве Москва джамилерининъ имамы. 1930 сенелерден хиджретлерде булунып, Каирде вефат этти.⁷

(9) **Кемалилери** – бу ерде татар иляхиет алими, оджасы **Камали Зыя (Камалетдинов Парвазетдин)** (1873 – 1942) олмагъа керек. 1846 сенесинден Татаристанда Чистополь шеэриндеки «Камалия» адлы янъы методлы медресенинъ тешкилятландырыджысы ве мудерриси; джамининъ имам-хатиби. Поволжьеде олгъан «Накшбандие» деген суфилер къардашлыгъынынъ энъ белли адамларындан бири.

(10) **Буби (Нигматуллин) Губайдулла** (1866 – 1936). – Татар иляхиет алими ве оджасы. Губайдулла ве Мухлиса Бубилер къардашларыдыр. «Буби» медресесинде тасиль алып, 1895 сенесинден Губайдулла къардашынен мезкюр окъув юртунынъ исляхат ишлеринде иштирак эттилер. 1911 с. «панислам» гъаелернинъ пропагандасы ичюн якъаланды. 1913 с. апсханеден азат олгъан сонъ, аилесинен Кульджа шеэринде (Къытай) кочъти. 1917 – 1918 сс. Якушевлерин «учительский семинариясында», 1918 с. Иж-Бобъя коюнде оджалыкъны девам япты. Иляхиет эсерлерининъ муэллифи. М.Е. Салтыков-Щедриннинъ эсерлерини терджиме этти.⁸

⁶ Татарский Энциклопедический словарь / Гл. редактор М.Х. Хасанов. – Казань: Институт татарской энциклопедии АНРТ, 1999. – 690 с. – С. 336.

⁷ Айны менбаа. – 690 с. – С. 76.

⁸ Айны менбаа. – 690 с. – С. 91.

(11) **Апанаев Габдулла Абдулкаримович** (1862 – 1918). – Татар джемиет ве дин эрбабы, оджасы, нашыры. Къазан мурзалар, джемиет ве дин эрбаплар – Апанаевлер (Апанай Хафиз, Муса Ибрагимович, Мухаммед Мусинович, Юсуп Исмагилович, Мухаммадбадретдин Абдулкаримович) сюлялесиндендир. 1880 сенелерден «Пичен базары» джамисининъ имам-хатиби. 1882 сенеси бу джамиде де янъы усул иле медресе къурды. 1892-1918 сс. Къазанда оджалыкъ ве матбааджылыкънен огърашты. «Азат» газетасыны нешир эте.⁹

(12) **Исхакъый – Исхакый Гаяз (Мухаммедгаяз) Гилязетдин улы** (1878 – 1954). – Татар языджысы ве газетаджысы. 1905 – 1907 сс. татар «Тангджилер» арекетининъ лидерлеринден бири. 1905 – 1913 сс. бир чокъ дефалар аписханелерге къапатыла эди. 1918 сенеден хиджретлерде булуна. «Танг юлдузы», «Тавыш», «Иль», «Сюз», «Безнен иль», «Милли юл», «Янга милли юл», «Милли байракъ» газета, меджмуаларынынъ нашири ве мухаррири. Къарарнен 60 эсерлернинъ муэллифи. Булардан бириси «Ике йоз елдан сон инкъыраз» адлы антиутопик эсеридир.¹⁰ (Бу эсер 1905 – 1906 сенелер девамында «Терджиман» газетасында басылгъан «Юз сене сонъра яхуд 2000 сене милядие»¹¹ эсерине къаршы язылгъан, деп фарз этемиз. Базы эдебиятшынас алимлерининъ фикирине коре, бу эсернинъ муэллифи И. Гаспринский. Газетада мезкюр эсернинъ алтында «Беллями» тахаллюси бельгиленгени ичюн, эсернинъ асыл муэллифи ким олгъаны белли дегиль – Т.К.)

(13) **Николай – Николай П. – Николай Александрович Романов** (1868 – 1918). – Сонъки рус императоры (1894 –

⁹ Айны менбаа. – 690 с. – С. 36.

¹⁰ Айны менбаа. – 690 с. – С. 230.

¹¹ Беллями. Юз сене сонъра яхуд 2000 сене милядие // Терджиман. – 1905. – №№ 101, 104; 1906. – №№ 8, 9, 11, 13, 14, 19, 21, 23, 24, 25, 29, 35, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 60, 61, 71, 73, 77, 78, 79, 80, 81.

1917). Тарихта «Николай Кровавый» оларакъ белли. Бутюн аилесинен якъаланып ольдюрильдилер.¹²

(14) **Фаил-и мерджу, мефул-и менсюп** – арап грамматикасында фииллернинъ бир чешити.

(15) «**Энис-уль-джелис**» муэллифи Али бин Хасан Хулли. Диний эсер.

(16) **Улема** – Алимлер, илим саиплери. Эвельде мудеррис, къады киби илимге менсюп олгъанларына айтылып эди.¹³

БИЗДЕ ЭЛИФБЕ КИТАБЫ

– Терджиман. – 1916. – апр. 9, 14.

(1) **Байбуртлы Яхъя Наджи Сулейманович** (1876 – 1943). – Белли къырымтатар алыми ве оджасы. 1913, 1916, 1917, 1927¹⁴ мектеплилер ичюн «Элифбе»лер ве эм де 1929 – 1930 сс. Б. Житков, М. Мишева, С. Дмитриев, Д'Эрвили Эрнст киби дюнья классиклернинъ эсерлерини русчадан къырымтатарджагъа чевирип, айыры-айыры китаплар шекилинде нешир этти.¹⁵ 1913 с. С.- Петербург «Джогърафия джемиет императориеси» адлы джемиети тарафындан Къырым этнографиясына аит олгъан хызметлери ичюн тунч медаль иле

¹² Шацилло К.Ф. Николай Александрович Романов. В кн.: Большая советская энциклопедия. 18 т. III издание / Гл. ред. А.М. Прохоров. – Москва: Изд-во «Советская энциклопедия», 1974. – 631 с. – С. 11.

¹³ Osmanlıca-Türkçe Lugat. /Haz. Ferit Devellioğlu. – Ankara: Aydın kitabevi yayınları, 1997. – 1195 s. – S. 1119.

¹⁴ Керим И.А. Гаспринскийнинъ «джанлы» тарихи (1883 – 1914). – Акъмесджит: Тарпан, 1999. – 408 с. – С. 242.; Енъи кыраат // Миллет. – 1917. – окт. 29.; Байбуртлы Я.Н. Элифба. – Багъчасарай: Къырым Маариф Комиссарлыгъы нешри, 1927. – 62с.

¹⁵ Бу китаплар Акъмесджиттеки И. Гаспралы адына миллий китапханесининъ фондларында сакъланмакъта.

мукафатланды.¹⁶ 1937 с. миллетчиликке къабаатланып НКВД хадимлери тарафындан якъаланды ве 1938 сенеси 10 йыл лагерьлер джезасына укюм этильди. Лагерьлерде вефат олгъан сонъ, 1957 сенеси акълары танылды.¹⁷

(2) **Хареке** – арап элифбеси умумен алгъанда 28 арифтен ибарет, буларнынъ эписи де тутукъ сеслерни ифаделейлер. Языда сѣзнинъ теркибинде созукъ сеслерни ифаделемек ичюн махсус ишаретлер яни харекелер (русча: огласовки) къулланылыр. Харекенинъ учъ чешити бар: устюн (фатха) – [а], [э] сеслерни ифаделей; эсре (кясра) – [ы], [и] сеслерни ифаделей; отъре (дамма) – [о], [у] сеслерни ифаделей.

(3) **Хуруф-и имля** – а, э, ы, и, о, ъ, у, ъ арифлери.¹⁸

(4) **Муттасыл(а) ве мунфасыл(а) харфлары** – Арап арифлернинъ языда сѣзнинъ теркибинде озълеринден сонъ кельген арифлерлер иле къошулып я да къошулмайып язылгъан арифлердир. Муттасыл (къошулып язылгъан): бе, пе, те, джим, чим, ха, хы, син, шин, сад, дад, та, за, айн, гъайн, фе, къаф, кеф, геф, кеф нуний, лям, мим, нун, ће, йе. Мунфасыл (къошулмайып язылгъан): элиф, дель, зель, ре, зе, же, вав.¹⁹

(5) **Хуруф-и муттасыл(а), хуруф-и мунфасыл(а)** – бакъ: Муттасыл(а) ве мунфасыл(а) харфлары.

(6) **Тахриф-и муттасыла** – арифлерининъ ерини денъиштирильмеси, бозмасы.²⁰

¹⁶ Керим И.А. Гаспринскийнинъ «джанлы» тарихи (1883 – 1914). – Акъмесджит: Тарпан, 1999. – 408 с. – С. 256.

¹⁷ Урсу Д.П. (1) Байбуртлы Яхъя Наджи Сулейманович. В кн.: Деятели крымскотатарской культуры (1921 – 1944). Библиографический словарь / Гл. ред. и сост. Д.П. Урсу. – Симферополь: Доля, 1999. – 240 с. – С. 44-45.

¹⁸ Osmanlıca-Türkçe Lugat. / Haz. Ferit Devellioğlu. – Ankara: Aydın kitabevi yayınları, 1997. – 1195 s. – S. 384.

¹⁹ Айны менбаа. – 1195 s. – S. 685, 695.

²⁰ Айны менбаа. – 1195 s. – S. 1021.

БУДА БИР НЕВ ИНСАФ

– Миллет. – 1917. – июль 21.

(1) **Къырна, чырма, незле, бюклесин, яман ель, юрек сыкълети** – хасталыкъларнынъ бир чешити.

ЕНЪИ БИР МЕВТА

– Миллет. – 1917. – дек. 15.

ЗАМАН НЕДИР?

– Терджиман. – 1916. – март 5.

(1) **«Рабби есир веляту-асыр рабби теммим биль хаир»** – русча: Господь прибавь мне и не отнимай у меня и дай мне благо.

(2) **Эбджед** – арап элифбеси.

(3) **Субханике** – ниет этип намазгъа уйгъан ве «Аллаху экбер» текбиринден мутлакъа окъулгъан дуа: «Субханеке Аллахумме ве би хамдике ве тебарекесмук ве тааля джеддук ве ля иляхе гъайрук» Эр намазнынъ биринджи рекятында, экинди (уйледен сонъ –/ ве ятсы намазларынынъ суннетлерининъ учюнджи рекятында «Бисмиллях» чекмезден эвель окъулыр.²¹

(4) **Иттихабат** – яни итхафат (посвящения) манасында.

(5) **Саляватлар** – Аллахнынъ ве пейгъамберлернинъ шерефлерине окъулгъан дуалар.²²

²¹ Фазыл Р. Диний сёзлер ве анылатувлар лугъаты. – Симферополь: Къырым девлет окъув-педагогика нешрияты, 2004. – 280 с. – С. 131.

²² Айны менбаа. – 280 с. – С. 125.

(6) **Аментю** – иман эсасларыны озь ичинде топлагъан дуа, мен инандым манасыны берир. «Аменту билляхи ве меляи-кетихи ве кутубихи ве русулихи вель-евмиль-ахири ве биль-къадери хайрихи ве шеррихи миналлахи тааля. Вель-басу бадель-мевти хакъкъун. Эшхеду эн ля иляхе илляллах ве эшхеду энне Мухаммеден абдуху ве ресулюх» – Мен Аллагъа, Онынъ мелеклерине, китапларына, пейгъамберлерине, ахирет кунюне, къадерге, яхшы да яманы да Аллахтан кельгенине ве ольгенден сонъ гъайрыдан тириледжегимизге инандым. Шаатлыкъ этем ки, Аллахтан башкъа танъры ёкъ. Ве текрар шаатлыкъ этем ки, Азрет-и Мухаммед Аллахнынъ къулы ве ресулидир.²³

(7) **Къунут** – витир намазынынъ учюнджи рекятында замм-ы суреден сонъ окъулгъан дуа. Дуадан бир парча: «Аллахуме инна нестайнуке ве нестагъфируке ве нестехдик ве нумину бике ве нетубю илейк. Ве нетевекkelю алейке ве нюсни алейкель-хайра кулlexю нешкюрюке ве ля некфирюке ве нахлеу ве нетрюкю мен эфджюрюк.» – Аллагъым! Сенден ярдым истермиз, гюнахларымызны багъышламанынъ истермиз, разы олдугъынъ шейлерге хидает этменъни истермиз. Санъа инанамыз. Санъа тевбе этемиз. Бизге вердигинъ бутюн ниметлеринъни билерек, сени хайыр иле медх этермиз. Санъа шукюр этермиз. Ниметлеринъни инкяр эткен ве Санъа къаршы олгъанны къалдырырмыз.²⁴

(8) **Хэфт-и ек** – фарсча «едиден бири» – Къуран-и Керимнинъ еди къысмындан бири. Дженктен эвель энъ сыкъ окъулгъан сурелерден тертип этильген ве мектеплер ве эм де медреселерде айры бир дерслик сыфатында къулланыла эди.²⁵

²³ Айны менбаа. – 280 с. – С. 20.

²⁴ Фазыл Р. Диний сёзлер ве анълатувлар лугъаты. – Симферополь: Къырым девлет окъув-педагогика нешрияты, 2004 – 280 с. – С. 77.; Seyfettin Yazıcı. Açıklamalı ibadet rehberi (Resimlerle abdest ve namaz). İkinci baskı. – Ankara. – 1994. – 204 s. – S. 197-198.

²⁵ Къандым Ю. Куреш майданыны от басмаз... (Монография). – Симферополь: Къырым девлет окъув-педагогика нешрияты, 2002. – 256 с. – С. 228.

(9) **Къуран-и азим али-шан** – яни буюк ве шеревли Къуран-и Керим мукъаддес китабы.

(10) **Усул-и савтий** – русча: «звуковой метод». Тюрк дюньясында ильк кере «Усул-и къадим», яни эски окъув усулы ерине, И. Гаспралы тарафындан 1883 сенеси «Терджиман» газета вастасы иле тевсие этильген янъы окъув усулыдыр.²⁶

(11) **Теджвид** – Къуран Керимнинъ усулына уйгъун оларакъ гузель, догъру окъув къаиделер илими.

(12) **Язы** – письмо, **хэсап** – математика, **сарф** – морфология.

(13) **Ахлякъ** – Ислямын ахлякъ ве тербие къаиделер илими.

ЙИНЕ КИТАП

– Терджиман. – 1916. – апр. 2.

ОГЕЙ БАБА, НЕ ЯПСАНЪ ОГЕЙ БАБАДЫР!

– Миллет. – 1917. – июнь 29.

ТЮТЮНДЖИЛЕРИН ДИКЪКЪАТЫНА

– Миллет. – 1917. – сент. 10.

ДЖАФЕР-ЭФЕНДИНИНЪ МУНАСЕБЕТИЛЕ

ДОКЛАДЫ

– Терджиман. – 1916. – апр. 15.

²⁶ İsmail Bey Gaspralı (1851 – 1914) / Haz.: Doç. Dr. Nadir Devlet. – Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1988. – 138 s. – S. 12.

(1) **Ильмихал** – дин къаиделерини анълаткъан китап.²⁷

ШЕЭР ЭРЗАКЪ КОМИТЕТЛЕРИ НАЗАР ДИКЪКЪАТЫНА

– Миллет. – 1917. – авг. 29.

ЭР МАТЕМ БИР УМЮТ ДОГЪУРАЙДЫ!

– Миллет. – 1917. – сент. 4.

Шиирлер

БИЗИМ БАГЪЧА

– Ешилъ ада. – 1920. – №1. – апр. 15. – С. 7.

БУЮК БАЙРАМ ШЕРЕФИНЕ

– Миллет – 1917. – нояб. 3.

– Türkiye dışındaki türk edebiyatı antolojisi – 13с. Kırım türk-tatar edebiyatı. – Ankara, 1999. – S. 472-473.

Антологияда латин уруфатынен басылгъан нусхасы оригиналгъа коре, баягъы къыскъартылгъан ве къарама-къарышыкътыр.

²⁷ Osmanlıca-Türkçe Lugat. / Haz. Ferit Devellioğlu. – Ankara: Aydın kitabevi yayınları, 1997. – 1195 s. – S. 429.

БУЮК ЯНГЪЫН

– Миллет. – 1918. – июль 31.

ВАТАН ХАИНЛЕРИНЕ КЪАРГЪЫШЛАРЫМ

– Миллет. – 1917. – сент. 1.

ВАТАНЫМДАН ЧЫКЪ!

– Миллет. – 1918. – июль 28.

ОЗЪ ТИЛИМИЗ

– Миллет. – 1918. – нояб. 20.

(1) Оригиналда сонъки сатыры ипранып силингени ичюн толусынен кочюрип аламадыкъ.

СЕВИН, ЭЙ ШАНЛЫ МИЛЛЕТ!

– Терджиман. – 1917. – март 16.

– Саадет ичюн. – Таш.: Гъафур Гъулам адына Эдебият ве санат нешр., 1976. – 100 с. – С. 92-93. (Метинде: Саадет ичюн).

– Йылдыз. – 1996. – №4. – С. 57-58. (Метинде: Йылдыз 1996).

– Кунештен бир парча. Къырымтатар шиириети антологиясы (XIII-XX асырлар) / Тертип этиджилер Мыкола Мирошниченко, Юнус Къандым. – Киев: Украинада яшагъан

миллий азлыкълар тиллериндеки эдебиятлар боюнджа ихтисаслаштырылгъан Баш редакциясы, 2003. – С. 264-267. – Къырымтатар ве рус тилинде. (Метинде: Кунештен бир парча).

- (1) *юрегини сёзю* исе затен ёкъ (Саадет ичюн);
- (2) *сезильдинъ* ерине *эзильдинъ* (Саадет ичюн, Ыылдыз 1996, Кунештен бир парча);
- (3) *онлара* ерине *онынъ* (Саадет ичюн, Ыылдыз 1996, Кунештен бир парча).

СЕН ОЛЬМЕ, ДОГЪ!

– Миллет. – 1917. – окт. 3.

СОНЪ СЁЗ

- Миллет. – 1918. – июль 31.
- Ыылдыз. – 1996. – № 4. – С. 55-56. (Метинде: Ыылдыз 1996).
- Кунештен бир парча. Къырымтатар шиириети антологиясы (XIII-XX асырлар) / Тертип этиджилер Мыкола Мирошниченко, Юнус Къандым. – Киев: Украинада яшагъан миллий азлыкълар тиллериндеки эдебиятлар боюнджа ихтисаслаштырылгъан Баш редакциясы, 2003. – С. 268-271. – Къырымтатар ве рус тилинде. (Метинде: Кунештен бир парча).

- (1) *кучюк* ерине *кучюджик* (Ыылдыз 1996, Кунештен бир парча);
- (2) *эгерим* ерине *эгер* (Ыылдыз 1996, Кунештен бир парча);
- (3) *буйругъыны* ерине *буйругъы* (Ыылдыз 1996, Кунештен бир парча);
- (4) *алмазды* ерине *алмаз* (Ыылдыз 1996, Кунештен бир парча);

(5) *къаршы ерине догъру* (Йылдыз 1996, Кунештен бир парча);

(6) *къыра ерине хабер* (Йылдыз 1996, Кунештен бир парча), *зебирлере ерине джебрлере* (Кунештен бир парча);

(7) *бюхтанлар ялынъыз дегильсиз ерине ботенлер дегиль ялынъыз сизе* (Йылдыз 1996, Кунештен бир парча);

(8) *яша, яшат, оль, ольдюр ерине яшат, яшат! Ольдир, къалкътыр!* (Йылдыз 1996, Кунештен бир парча);

(9) *я нечюн ерине ничюн* (Йылдыз 1996, Кунештен бир парча);

ТАТАРЫМ!

–Миллет. – 1918. – авг. 2.

–Миллет. – 1918. – окт. 16.

–Йылдыз. – 1996. – № 4. – С. 54-55. (Метинде: Йылдыз 1996).

–Янъы дюнья. – 2001. – янв. 6. (Метинде: Янъы дюнья).

–Кунештен бир парча. Къырымтатар шириети антологиясы (XIII-XX асылар) / Тертип этиджилер Мыкола Мирошниченко, Юнус Къандым. – Киев: Украинада яшагъан миллий азлыкълар тиллериндеки эдебиятлар боюнджа ихтисаслаштырылгъан Баш редакциясы, 2003. – С. 254-257. – Къырымтатар ве рус тилинде. (Метинде: Кунештен бир парча).

–Фазыл Р., Нагаев С. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. Къыскъа бир назар. – Акъмесджит: Къырым девлет окъув-педагогика нешрияты, 2001. – С. 244-245. (Метинде: Къырым. тат. эдебияты).

«Миллет»те август 8-де басылгъан шиир, «Миллет» идареси тарафындан къыскъартылып бериле.

(1) *ма-бих-иль-ифтихарым* ерине *беним ифтихарым* (Йылдыз 1996, Янъы дюнъя, Кунештен бир парча, Къырым. тат. эдебияты);

(2) *рузгяры* ерине *рузгярлары* (Йылдыз 1996, Кунештен бир парча);

(3) **Джебраиль** – дёрт буюк мелеклерден бири (Микаиль, Исафиль, Азраиль). Онынъ вастасынен Аллах пейгъамберлерге эмирлерини ве вахийлерини гондерир²⁸;

(4) **Микаиль** – дёрт буюк мелеклерден бири олып (Джебраиль, Исафиль, Азраиль), табиат адиселерини идаре этиджи мелектир. Ягъмур, бурчакъ, къар ягъмасыны, еллернинъ эсмесини, фуртуна, зельзеле ве сув ташкъынларынынъ не вакъыт ве не дереджеде кучлю оладжагъыны идаре этмек вазифесидир²⁹; *къысметими* ерине *къысметини* (Йылдыз 1996, Янъы дюнъя, Кунештен бир парча);

(5) **Азраиль** – дёрт буюк мелектен бири (Джебраиль, Микаиль, Исафиль). Инсаннынъ джаныны алгъан олюм мелеги. Аллах тарафындан берильген омюрнинъ ве рызкъынынъ муддети битип, эджели кельген инсанларнынъ джанларыны алмакъ вазифесидир³⁰;

(6) **Исафиль** – дёрт буюк мелеклерден бири (Джебраиль, Микаиль, Азраиль). Къыямет куню Сурны яни боруны оттюреджек мелектир. Сурны оттюрип, къыямет къопкъаныны беян этмек вазифесидир³¹; *Исафиль* ерине *Эсрафиль* (Йылдыз 1996, Янъы дюнъя, Кунештен бир парча), *Асрафиль* (Къырым. тат. эдебияты);

²⁸ Osmanlıca-Türkçe Lugat. / Haz. Ferit Devellioğlu. – Ankara: Aydın kitabevi yayınları, 1997. – 1195 s. – S. 128.

²⁹ Фазыл Р. Диний сёзлер ве анълатувлар лугъаты. – Симферополь: Къырым девлет окъув-педагогика нешрияты, 2004 – 280 с. – С. 90.

³⁰ Айны менбаа. – 280 с. – С. 15.

³¹ Osmanlıca-Türkçe Lugat. / Haz. Ferit Devellioğlu. – Ankara: Aydın kitabevi yayınları, 1997. – 1195 s. – S. 453.

(7) *Хакъкъынъ* ерине укъукъ (Йылдыз 1996, Янъы дюнъя, Кунештен бир парча, Къырым. тат. эдебияты), *хузурында* ерине *узериnde* (Йылдыз 1996, Янъы дюнъя, Кунештен бир парча);

(8) **Левх-и махфуз** – Аллах тарафындан такъдир этильген шейлерниъ язылган бир китабы³²; *левх-и махфуз* ерине *лефх-и мехфуз* (Йылдыз 1996, Кунештен бир парча);

(9) **Хавз-ы кевсер** – дженнет чокърагъы. Мухаммед пейгъамбернинъ хадис-и шерифинде айтылып ки, бу чокъракънынъ эки кенары алтындан, акъым ёлу инджи ве якъуттан, топракълары мистен де къокъулы, сувлары балдан даа татлы ве къардан безздыр³³; *хавз-ы кевсер* ерине *аваз кесер* (Йылдыз 1996, Янъы дюнъя, Кунештен бир парча, Къырым. тат. эдебияты);

(10) *гъылманлар* ерине *алманлар* (Йылдыз 1996, Янъы дюнъя, Кунештен бир парча, Къырым. тат. эдебияты);

(11) *верилип* ерине *вирилирсе* (Йылдыз 1996, Янъы дюнъя, Кунештен бир парча, Къырым. тат. эдебияты);

(12) *къогъулурса* ерине *къувулурсе* (Йылдыз 1996, Янъы дюнъя, Кунештен бир парча, Къырым. тат. эдебияты);

(13) *эбедиен* ерине *абдия джиханда* (Йылдыз 1996, Янъы дюнъя, Кунештен бир парча, Къырым. тат. эдебияты), оригиналда арап уруфатынен **جهنہ** – *джиханда* (догъру шекили: **جهانہ**), амма **جهنمہ** – *джехеннемде* сёзю мантигъына коре, даа келишиклидир.

УЧУРЫМЫН БАШЫНДАЙЫЗ

– Миллет. 1918. – авг. 8.

³² Айны менбаа. – 1195 s. – S. 549.

³³ Фазыл Р. Диний сёзлер ве анълатувлар лугъаты. – Симферополь: Къырым девлет окъув-педагогика нешрияты, 2004 – 280 с. – С. 67.

ДЖЕНК МЕЙДАНЫ

– Миллет. – 1917. – июль 6.

– Саадет ичюн. – Таш.: Гъафур Гъулам адына Эдебият ве санат нешр., 1976. – 100 с. – С. 88-91. (Метинде: Саадет ичюн).

– Йылдыз. – 1992. – № 2. – 122-123. (Метинде: Йылдыз. 1992).

Günsel. – 1999. – № 2. – S. 42-43. (Метинде: Günsel).

Йылдыз журналы нусхасында *Азраиль* сёзюнден сонъ *де* (багълайыджы) кёшулуыр,

(1) *сис* ерине *сес* (Йылдыз. 1992);

(2) *къарагъул* ерине *къаравул* (Саадет ичюн, Йылдыз. 1992);

(3) *къопыёр* *къыямет* ерине *къопты бирден къыямет* (Йылдыз. 1992);

(4) *кеттикче зияде* ерине *эп кеттикче зияде* (Йылдыз. 1992);

(5) *куллелер* ерине *къуллер* (Йылдыз. 1992);

(6) *шиддетлениндже* ерине *дешетлениндже* (Саадет ичюн, Йылдыз. 1992);

(7) *сюрюклене* ерине *сюйреклене* (Саадет ичюн, Йылдыз. 1992);

(8) *ляшелер* ерине *олюлер* (Йылдыз. 1992);

(9) Миллет газетасында – *киле* (яда *гиле* бакъ: арап уруфатында) сёзюнде «с» ариффи къачырылгъандыр ве мантыгъына коре, мында *кесиле* сёзю олмагъа керектир зан этилир;

(10) *къылыджыны* ерине *сюнгюсини* (Саадет ичюн, Йылдыз. 1992);

(11) *вельвеле* ерине *велюле* (Саадет ичюн);

(12) *эйи ки* ерине *еки ки* (Саадет ичюн), *беллисиз* ерине *бельгисиз* (Саадет ичюн, Йылдыз. 1992);

- (13) *сенми яраттынъ ерине сен яраттынъ* (Саадет ичюн);
 (14) *сусама* (джандан истемек, арзу этмек –/ ерине *сувсама* (Саадет ичюн, Йылдыз. 1992);
 (15) *хэле ерине але* (Саадет ичюн).

ШАИРИН ГОНЪЛЮ

– Миллет. – 1917. – дек. 21.

ЭСАМИ ДЖЕДВЕЛИ ЕРИНЕ шиир

– Миллет – 1917. – сент. 11.

ЭСКИ МЕКТЕПЛЕР

– Х. Одабаш ве Хус. Хаджы Хасан. Тюрк-татар тили. Биринджи болум. Къырымтатар эдебиятында орьнеклер – Акъмесджит: Къырым Маариф комиссарлыгъы нешрияты, 1923. – 98 с. – С. 74-75.

Бу шиир Шевкъи Бекторенинъ «Татарлыгъым» серлевалы шиирлер джыйынтыгъында 1910 сенеси язылгъан «Чокъ заманлар ер юзюнде яшадыкъ» адынен бериле:³⁴

ЧОКЪ ЗАМАНЛАР ЕР ЮЗЮНДЕ ЯШАДЫКЪ

Нереде къалды о низамсыз мектеплер?
 Нереде къалды о видждансыз котеклер?
 Нереде къалды о муаллим эфенди –

³⁴ Шевкъи Бекторе. Татарлыгъым. Шиирлер. – Симферополь: Доля, 2003. – 43 с. – С. 15.

Баш уджунда, эльде таягы беклер...
Мектепте чокъ варыр исенъ, фитнеджи,
Элле язы яза рисе этнеджи,
Чокъ заманлар не окъудыкъ, не яздыкъ,
Шимди бакъайыкъ, биз не олдыкъ, неджи?
Ишитирдик акъ сакъаллы къартлардан:
«Окъув недир, язув недир бильмедик.
Чокъ заманлар ер юзюнде яшадыкъ,
Ене яхшы, биз ачлыкътан ольмедик».
Ене яхшы, биз ачлыкътан ольмедик,
Лякин не хорлукълар къалды, корьмедик?!.

ЛУГЪАТ

– А –

Авам халкъ – адий халкъ табакъалары
Адакъ – эвленме, никях олунма
Адед – сан, ракъам (число)
Адет севкъиле – адет узьре (по обычаю)
Азим – 1) метанетли, ирадели; 2) буюк, муим
Айна – кузьгю
Акъиде – диний ишанчлар (догма)
Акъреп – чаян
Алейхинде олмакъ – ракъиплик, къаршылыкъ япмакъ
Алельумум – умумиетле
Алтын кёшклер – алтын сарайлар
Анъане – ривает
Арш-и аля – кокнинъ энъ юксек табакъасы (эмпирей)
Асар – эски, эскиден къалма
Асар-и кезинтилер – эскиден къалгъан вариетлерини кезип доланмасы
Атф этмек – биревнинъ адына юклемек (ссылаться на кого либо, приписывать что либо, кому либо)
Атф-и назар этмек – козь ташламакъ, дикъкъат этмек
Ахвал-и сиясие – сиясий дурумы
Ахвал-и умумие – джемиетнинъ дурумы
Ахфат – торунлар, келеджек несиллер
Аджеми – янъы бир адам
Адживз — амансыз, къувветсиз, чаресиз, къуртарымсыз
Ая – утанма, намус, инсаф

– Б –

Балигъ – кемалына еткен
Басит – саде, адий
Бахс этмек – лаф этмек, къонъушмакъ, муляхаза этмек
Бедахеттен – озъ башына, маниасыз
Белигъ – сёзге кямиль (красноречивый)
Бибехре – бахтсыз, махрум
Бида – сонърадан мейдангъа чыкъкъан шейлер; биревден къалгъан мирас
Бидатлар – зулумлар, динсизлер

Бизар – раатсыз, усангъан, куськюн**Биззат** – шахсен, кенди-озю

Бийлемек – чокълашмакъ, чоғалмакъ, зияделешмек, артмакъ, фыкъырдамакъ (размножаться в огромном количестве, кишеть)

Билемек – къайрамакъ.**Бильакис** – аксине**Биляхире** – бундан отърю**Бирадер** – аркъадаш (товарищ)**Битмек** – осьмек**Бихабер** – хаберсиз, хабери олмагъан**Бихаллыкъ** – алсызлыкъ**Бихюнер** – унерсиз, истидатсыз**Бюхтан** – ялан, ифтира

– В –

Ваад этмек – сёз бермек**Ваделер** – ишандырувлар

Ваз этмек – 1. вазгечмек; 2. къоймакъ, тикмек, эсас къоймакъ

Вакъа – вакъиа, олгъан шей

Вакъыф – бир шейни эльде эткен; бир шейден хабери олгъан

Васыф – хасиет, сыфат

Ваджип – мусульманларынъ боюн борджу олгъан, керекли

Вельвеле – гурюльти, шамата**Вукъу** – вакъиа, олгъан шей**Вуджуда кельмек** – керчек олмакъ

– Г –

Гюрух – бир такъым факъыр фукъаре адамлар (толпа группа, отряд)

– Гъ –

Гъазап – гнев

Гъылман – метинде: дженнет ушагъы, хызметчиси

– Д –

Дарб-ы мисаль – аталар сёзлери**Дарульфунюн** – университет**Дахи** – да (и; также; даже; же)

Дахим – буюк, мухтешем (грандиозный)

Дахли – метинде: тесири**Деваир** – даире (круг)

Девир-и сабыкъта – кечкен девирде
Дёнмек – айланмакъ; гезмек;
 къайтмакъ

Дерхал – тез, шу дакъкъасы
Деф олмакъ – ёкъ олмакъ
Деф этмек – ёкъ етмек
Дефа – кере
Дустыр-и муджиби – достлукънынъ
 себеби

Дюгюн – той, тантана
Дюшкюнлик – бухран, (упадок,
 кризис)

– 3 –

Зебир – михнет, сыкъынты
Зевджи – акъай, къоджа, рефикъ, эр,
 омюрдеш
Земиндже – занынджа
Земхери(р) – аджджы аяз, къатты
 сувукъ
Зыпмакъ – къачмакъ
Зугюрт – парасыз, фукъаре, мухтадж

– И –

Иане – ярдым ичюн топлангъан пара
Иблягъ – арттырма (повышение,
 увеличение)
Ибрет – орънек, нумюне
Идаре-и рухание – Духовное
 управление
Иддиа – исрар, тасдыкъ
Иддиа этмек – давалашмакъ
Изах – анълатма, тарифлеме
Изхар – беян этмек
Изхар этмек – косътермек, мейдангъа
 кетирмек, чыкъармакъ
Икмаль этмек – битирмек
Иктифа – къанаатлыкъ, кифаетлик
Иллях – Аллах
Ильтибас – къарама-къаршылыкъ
 (путаница, неразбериха)
Ильх (я да алх) – иля ахир сёзюнинъ
 къыскъартылмасы
Иля ахири – сонъунъа къадар
Имтизач – уйгъунлыкъ; разылыкъ
Инджинмек – сынъырланмакъ
Интибах – уянма, тирильме
Интихап этмек – сайламакъ, сечмек
Ирад – давуш иле
Ираз этмек – косътермек

Иркильмек – къоркъудан абдырамакъ
Иртекап – джинает
Иртибат – багълар
Ирфан – бильги
Ирькмек – урькмек, коркъмакъ
Исаф – къанаат, мемнюнлик
Исаф этмек – къанаатландырмакъ,
 мемнюн этмек
Иситтирмек – къыздырмакъ
Иснат – ботен ерде, исбатсыз лафлар;
 ифтира, тухмет
Истиклял-и миллие – миллий
 мухтариет

Истикъбаль – келеджек заман
Истимлякъ – конфискация
Истимлякъ этмек – конфисковать
Истифаде – файдаланма, файда
 коръме

Истифсар олунмакъ – таныш
 олунмакъ
Истихза – мизах, мыскъыл (ирония)
Итикъадындже – иманынджа
Итикъатлар – инанчлар
Итимад – инанма
Ифтира – ялан, бефтан, иснат, ифтира
Ифтихар – гъурурлыкъ, шан, шурет
Иффетли – юксек тербие коръген
Ихата этмек – сарып алмакъ, даиреге
 алмакъ

Ихтисар этмек – саделештирмек,
 кесмек (упростить, напр.: учебную
 программу)
Ихтият – мукъайтлыкъ иле
Ичтинап – сыкъынма, узакълашма,
 чекинме (отклонение, воздержание)
Иджабет – разылыкъ
Иджап – 1. талап; 2. керекли,
 люзюмли
Иджат – кешф (открытие)

– К –

Келиме – сёз
Келле – баш, къафа
Кёрлеме – билип бильмеден
 (действовать в слепую)
Кесб этмек – къазанмакъ, эльде этмек
Кёшк – вила, сарай
Кибири – гъурурлы (заносчивый)
Киффар – ишлеген гюнахлары ичюн
 къаршылыкъ япылгъан къурбан (откуп за
 совершенный грехи)

Козе батан – 1. козыге чарпкъан, дикъкъатыны джелып эткен; 2. титис, игренч корюнген

Кок санджакъ – кок байракъ

Комите – комитет

Коньмек – разы олмакъ, къаиль олмакъ

Кулле – снаряд

– **Къ** –

Къабиль – 1. ихтималлы, олабильген; 2. сой, чешит, тюр

Къаваид-и-эдебиее рабит эден – эдебият къаиделернен багълагъан

Къадех – къаде

Къадир – метинде: къудрет саиби, къудретли, кучлю

Къальа – къале, дувар

Къама – ханджер

Къарагъул – къаравул

Къара – ер, топракъ

Къафа – баш

Къылынч – къылыч

Къыра – къара, зифт

Къыра зебирлер – къара михнетлер

Къыраэт-и арабиее – арапча окъув

Къогъулмакъ – къувулмакъ

Къоджа – къоджаман, балабан

Къонмакъ – отурмакъ, турмакъ

Къундакъламакъ – якъмакъ

Къундакъчылар – якъыджылар, диверсантлар

Къушатмакъ – къушатмакъ, даиреге алмакъ (окружить, захватить)

Кюффар – кяфир, гявур

Кягъыт оюны – карта оюны

Кяфи – етер, етеджек

– **Л** –

Левх-и махфуз – Аллах тарафындан такъдир этильген шейлерниъ язылгъан бир китабы (книга судеб)

Лисан – тиль, лехче

Лякъайд – къайдсыз, фаркъсыз, дикъкъатсыз

Лят – тильсиз (немой)

Лятле – сессиз иле (не издавая голоса)

– **М** –

Маальмемнуние – мемнюниетликнен (с удовольствием)

Мабих-иль-ифтихарым – озь-озюнден гъурурлангъан

Мази – кечмиш, кечкен девир

Мазлум – эзильген, хорлангъан (халкъ)

Мазур – афу этильмесине ляйыкъ (заслуживающий прощения)

Мамафих – бойлеликнен, бойле этип

Матлуб – талап этильген, истенильген бир шей

Махбус – апис этильген (арестант)

Махв олмакъ — ёкъ олмакъ, гъайып олып кетмек

Махв этмек – ёкъ этмек

Махзен – анбар, килер

Махзур – чекинеджек, къоркъуладжакъ бир шей

Махкюм – бирининъ укюми алтында булунгъан

Махрумиет – ёкъсузлыкъ

Маюс – гъамлы, кедерли

Мевкъи – ал; ер (состояние положение)

Мевджут – булунгъан, олгъан

Медар олмакъ – ярдым этмек, пара меселесинде ярдымджы олмакъ

Медда этмек – узатмакъ

Медед – ярдым, имдат

Мезарет – афу сорав

Мезиет – 1. тербие; 2. къазанч, ярарлыкъ, устюнлик васфы

Мектеплер-и ислях – мектеплернинъ исляхы, реформасы

Менкъибе – тарифлер; икяелер, эфсанелер

Мербут – багълангъан, улашкъан, битишик

Мерсие – олюнинъ артындан ферьяд чекмек

Мерхэм – мельэм, илядж

Меджхуль – бельгисиз, белли олмагъан

Миде – аш къазан

Миннет – метинде: ялвармакъ

Мискин – аджиз, завалы, беджерексиз

Муаллель – къусурлы, зайыф

Муаллиль – себеби олгъан, (по какой-либо причине)

Муамеле — арекет, мураджаат тарзы

Муахэзе – тенкъит

Мубтеди – бир шейни янъыдан огренмеге башлагъан адам (начинающий)

Мукъабиль – къаршы къаршыгъа кельген, бир шейнинъ къаршысында булунгъан

Мукъаддем – эвель

Мукъаддер – такъдир

Мукъассатана – кесеклер, парчалар, табакъалар

Мукътеза – зарурий, керекли

Мумаресе – амелият (практика)

Мумаресе-и дерс – амелият дерси

Мунасиб – келишкен, уйгъун олгъан

Мунтазам – тертипли; тюзгюн

Мунтехап – парчалар

Мунтехап икяелери – русча: избранные произведения

Мунфасыл – айры, айрылгъан

Мусайд – метинде: эльверишли, уйгъун

Мусарраф – меняла

Мустар – меджбур этме

Мустебде – зулум

Мустебди – зорбаджы (тиран, деспот)

Муталиа – фикир юрютме

Мутассыл – багълангъан

Мутеджавиз – истиляий, теджавузий (агрессивный)

Мухтелиф – чешит тюрлю

Мухтерик – янгъан

Муджахиде – гъайрет иле

Муджахитлер – урушлар, тартышмалар; уруш, саваш эткенлер

Муджтехидлер – юксек дин эрбаплары

Муэссисе – тешкият (предприятие, организация)

Мюсабакъ – соискатель

Мюстешрикъ – шаркый халкъларнынъ тарихи, тили, эдебияты ве фольклоры боюнджа ильмий араштырмаларнен огърашкъан алим, шаркъшынас, ориенталист

Мютааддит – чешитли, фаркълы; сайысы чокъ, чокъ, чокътан-чокъ, бир чокъ, баягъы

Мютефеккир – фикир адамы (мыслитель)

Мюшрикъ – политеист (многобожник)

– Н –

Накъиз – зыддиет

Накъис – хусур, иллет

Нафиз – тесир эткен

Нахакъ – акъсыз

На-эхль – эалиси олмагъан

Нев – сой, тюр, чешит

Незле – тумав

Нефер – бир адам, шахс, сима

Нефис – 1) гузель. 2) озъ, озъ-кенди

Нефс – рух, джан, омюр, аят

Неджи – насыл, насыл этип

Нитеким – бойле, бойлеликнен

– О –

Орек(ги) – эв, лайдан ве самандан япылгъан эв (мазанка)

Осал – ярамай, фена, яман, зайыф

Отеки – башкъа

– П –

Пайтахт – меркез (столица)

Пис – кирли, булангъан

– Р –

Рабит этмек – багъламакъ

Ракъибет – кунъдешлик (конкуренция)

Рахим – мераметли, шефкъатлы

Рева – уйгъун, келишкен еринде, ляйыкъ, шаян

Реваджы – къыймети буюк

– С –

Савурмакъ – ботен еринде масраф этмек

Саикъа – себеп (мотив)

Сайыкъламакъ – сандыракъламакъ

Сайха – къычкъырма, феръяд

Саляхиет – русча: компетентность

Саркъытмакъ – асмакъ (напр.: свесить голову)

Саркъмакъ – асылып турмакъ, юкъарыдан энмек

Сарф – тильбильгиси, (морфология)

Сафдерун – саде; ахмакъ бир адам (простак)

Сахабетлик – имает, ярдым этме

Себакъ – дерс; меслеат, огют, насиат, тавсие
Севкъ – метинде: алякъа; оларакъ
Сейир-гях – гузель корюнишли, ресим киби
Сефалет – факъырлыкъ
Седжде-гях – седжде этильген ери
Синдикъа – профсоюз
Сипер – кьорчалайыджы, кьуртарыджи
Сипермек – чалмакъ
Сис – думан; муаребеде душмангъа кьаршы кьулланылгъан зезрли бир газ чешити
Сиякъ – усул, шекиль
Сырат – ёл. Джеэннем устюнден дженнетке кечмек ичюн бир копюр
Согъумаъ – сувумаъ
Стун – метинде: газета колонкасы
Су-и нетиджеси – фена нетиджеси
Сур – бойнуздан япылгъан буюк бир бору
Сур-у-Исрафилъ – Иерихонская труба
Сусамакъ – бир шейни джандан истемек, пек истемек, арзу этмек
Сюнг (сюнгю) – штык

– Т –

Тааллюкъ эден – аит олгъан
Таасип-джахилиелер – джаиль фанатиклер
Табир – ангълам, сёз ибареси
Тадилят – дегишиклер, догърултмалар
Такъаддюс – 1. мубарек, 2. мукъаддес
Такъип этмек – 1. аркъасына тюшмек, аркъасындан кельмек яда кетмек; 2. кьуваламакъ; 3. кутьмек
Такъсим этмек – больмек
Талакъ – никяхлы олгъан кьадыннен айрылмакъ (развод)
Тарикъ – ёл
Тарикъ-и текамюли – инкишаф ёлы
Таслакъ – рифмоплет
Тасхих – корректура
Татарлыкътыр ма-бих-иль-ифтихарым – татарлыкътыр меним гьурурым
Тахаммюль – чыдамакъ, кьатланмакъ, даянмакъ, сабыр этмек
Тахкъир – акъаретлеме, хорлама

Тахкъир этмек – акъаретлеме, хорламакъ, ашаламакъ, джаныны агъыртмакъ
Тахфиф – хафифлештирильме, енгиллештирильме
Таджир – базиргян, алып-сатыджы, базарджы
Тевеккюле – итааткярлыкъ
Тедридж(и) – яваш-яваш, дередже-дередже, басамакъ-басамакъ иле илерлеме
Тедрисат – окъув, тасиль
Текамюль – эврим, инкишаф, теракъкьият
Телиф олмагъан – кьаршыланмагъан, кьол тутулмагъан
Телькин – насиат
Тельмирмек – даянмамакъ, чыдамамакъ, сабырсызланмакъ
Телякъкъи – бирлешме; багълама
Теменни – истек, ниет
Темин – кьанаат
Темин этмек – 1. инандырмакъ, эмин этмек; 2. пара бермек
Тенаси(ю)п – уйгъунлыкъ, якъышма, бир-бирине келишикли олгъан
Тескин этмек – ятыштырмакъ, дурултмакъ
Техдит этмек – кьоркъутмакъ
Тешвикъ – агитация
Тезххюль – эвленме
Топ дахими – кьоджаман бир топ
Туна – Дунай
Тухаф – худжур; игренч, кулюнчли
Тютюнджилер иджтимаи – тютюнджилер топлашуву

– У –

Уезд Эрзакъ Комитети – Уездный Комитет Провизии
Улюм – илим
Уммакъ – умют этмек; бир шейни ботен беклемек
Ури – дженнет кьызы
Урькмек – кьоркъмакъ
Усул-и савти – сес усулы (звуковой метод)
Усул-и тедрисат – окъув усулындаки
Уюмакъ – юкъламакъ

– Ф –

Фазилет – шеревли, лаяйкъ олуджы, хатири сайыладжакъ

Фарз этмек – бир нетидже эльде этмек ичюн ихтималлы я да керчек оларакъ къабул этильген бир тахминде булунмакъ, саймакъ, тутмакъ (допустить, допускать)

Фаригъ олмакъ – бир шейден вазгечмек, ёл ташламакъ

Фасахат – гузель ве темиз сёз сёйлейиши (красноречивость)

Фасыкъ – фена хуюлы, гунахяр, резиль, бозукъ баш

Фасыла – аралыкъ; айыргъан шей; эки шейнинъ арасындаки больме

Фаш – обнародование

Фаш этмек – обнародовать

Фаджир – 1. фена хуюлы, гунахяр, бозукъ баш 2. резиль 3. къадынларгъа тюшкюн олгъан эркек

Февкъюляде – адеттен устюн олгъан (чрезвычайный)

Фейз – аманлыкъ

Ферахланмакъ – къуванмакъ, севинмек

Фычы – бочка

Фунюн – фенлер

– Х –

Хавз-ы кевсер – дженнет чокърагъы
Хаддини бильмеген – тербие бильмеген, тербиесиз; сынъырыны бильмеген (не знающий меры)

Хаиз олан – озюнде булунгъан, саиб олгъан

Хайыр – ёкъ

Халис – темиз, саф, илесиз

Халис тюркче – гузель, темиз тюркче

Хам малы – сырьё

Хамият – ватанперверлик

Хамисе – энъ уфакъ табакъалар хызметинде булунгъанлары

Хани – къайда, не ерде

Хас – озю, кенди-озю

Хасылат – махсул

Хаср этмек – айырмакъ

Хассас – дуйгъулы

Хассасият-и диние – дин дуйгъусы

Хева-и зевкълер – эгленджелер

Хедеф – 1. ниет; 2. гъае

Хиле – айнеджилик, къурназлыкъ

Худа-и набит – бирде бир илимни озъ башына огренген адам (самоучка)

Хукм – укум

Хулюс – ачыкъ, пак, темиз

Хэйет – комиссия, комитет; группа, делегация

Хэле – пек, чокъ; айрыджа, эсасен

Хэммиет – миллий гъурур

Хэндек – арыкъ

Хэсап – риязиет (математика)

Хюсн-и занн – биревнинъ акъкъында мусбет тюшюнджелер (положительное мнение)

– Ч –

Чагъламакъ – акъмакъ, таммакъ

Чалкъа тюшип ятмакъ – бель устюне ятмакъ

Чапа тишли – ог сыралы пек балабан ве къыйыш олгъан тишлер

Чарх – копчек (дегирмен чархы, сув чархы)

Чаян – акъреп.

Чифт сюрмек – вспахивать поле

Чыгъыра – ёл (стезя, тропа, ложбина)

– Дж –

Джавур – гявур

Джаиз – мусааде, рухсет этильген

Джари – яшагъан, варолгъан

Джедид – янъы

Джельке – ельке (часть шеи ниже затылка)

Джем этмек – бир ерде топламакъ

Дженаб-и кибрия – буюк Аллах

Джехалет – джеалет, джаиллик (невежество)

Джюз – парча, болюк

Джюрет – джесарет

– Ш –

Шахит – шаат

Шаян – дикъкъаткъа лаяйкъ

Шевкъ – эмель, буюк истек

Шемшек – яшын, уфукъларда атеш туташмасы (зарница)

Шерият-и Мухаммедие – Ислям шерияты

Шеэр Эрзакъ Идареси – городское
Управление Провизией

– Э –

Эбджед – арап элифбеси

Эвет – эбет

Эйлем – аркет

Экиннджи – сабанджы

Экмек – отьмек

Эль ахарра – буюк, атешин истегинен

Эльбисе – урба, кийим

Эльхасыл – кьыскьдан, бир сёзнен

Эмниет – 1. кьорама; 2. эминлик

Эмшире – тата, апа

Эрзакъ Ишлери Комиссиясы –
Комиссия по Делах Провизии

Эркян – метинде: юксек табакъалар,
корюмли иш я да эдебият эрбаплары

Эсарет – кьуллыкъ, эсирлик

Эсарет зынджыры – эсирлик
зынджыры (путы, кандалы)

Эфенди – тёре, бай (господин)

Эфкяр-и умумие – чокълугъынынъ
фикири

Эфрат – бир затлар, шахслар

Эхль-и инсаф – инсафлы, инсаф саиби

– Я –

Ялчын – сарп (крутой)

Ямакъчы – ярдымджы

Ярмыш – келеджеги

Яян – джаяв

БИБЛИОГРАФИЯ

(Элифбе боюнджа)

ДЖЕМИЛЬ КЕРМЕНЧИКЛИНИНЪ МАКЪАЛЕЛЕРИ

1. Ачыкъ мектюп // Миллет. — 1918. — нояб. 20.
2. Бизде элифбе китабы // Терджиман. — 1916. — апр. 9, 14.
3. Бу да бир нев инсаф // Миллет. — 1917. — июль 21.
4. Енъи бир мефта // Миллет. — 1917. — дек. 15.
5. Заман недир? // Терджиман. — 1916. — март 5.
6. Йине китап // Терджиман. — 1916. — апр. 2.
7. Огей баба, не япсанъ огей бабадыр // Миллет. — 1917. — июнь 29.
8. Тютюнджилерин дикъкъатына // Миллет. — 1917. — сент. 10.
9. Хакълы бир ред. Фельетон // Миллет. — 1917. — сент. 13.
10. Хэр матем бир умид догъурайды! // Миллет. — 1917. — сент. 4.
11. Джафер эфендининъ доклады мунасебетиле // Терджиман. — 1916. — апр. 15.
12. Шехэр Эрзакъ Комитетлери назар дикъкъатына // Миллет. — 1917. — авг. 29.

ДЖЕМИЛЬ КЕРМЕНЧИКЛИНИНЪ ШИИРЛЕРИ

1. Бизим багъча // Ешилъ ада. — 1920. — № 1. — апр. 15. — С. 7.
2. Буюк байрам шерефине // Миллет. — 1917. — нояб. 3.
3. Буюк янгъын // Миллет. — 1918. — июль 31.
4. Ватан хаинлерине къаргъышларым // Миллет. — 1917. — сент. 1.
5. Ватанымдан чыкъ // Миллет. — 1918. — июль 28.
6. Гъарипнинъ зары. Танъ алды. Дюкянджылыкъ омюринден. Истимдат. Дюшюндже. Акимнинъ маслахаты. Хатибе. Татама. Дженк мейданы. Севин эй шанлы миллет. Мектеп шаркъысы. Экинджи мектеп шаркъысы. Учюнджи мектеп шаркъысы. Инандым. Чалышмамакъ айып. Шиирлер / Саадет ичюн. — Ташкент: Гъафур Гъулам адына Эдебият ве нешрияты, 1976. — 100 с. — С. 78-100.
7. Дженк мейданы // Миллет. — 1917. — июль 6.
8. Дженк мейданы. Инандым. Илим. Реджу. Истимдат. Шиирлер // Йылдыз — 1992. — № 2. — С. 122-125.
9. Озь тилимиз // Миллет — 1918. — нояб. 20.
10. Севин, эй шанлы миллет! // Терджиман. — 1917. — март 16.
11. Сен ольме, догъ // Миллет. — 1917. — окт. 3.
12. Сонъ сёз // Миллет. — 1917. — июнь 20.
13. Сонъ сёз // Янъы дюнья. — 2002. — май 17.
14. Татарым // Миллет — 1918. — авг. 2.
15. Татарым // Миллет — 1918. — окт. 16.
16. Татарым. Сонъ сёз. Атым. Севин эй шанлы миллет. Челебиджихане. Мукъаддес эмелимиз олуркен. Шиирлер // Йылдыз — 1996. — № 4. — С. 54-59.
17. Татарым // Янъы дюнья — 2001. — янв. 6.
18. Татарым. Атым. Мукъаддес эмелимиз олуркен. Севин эй шанлы миллет. Сонъ сёз. Челебиджихане. Шиирлер // Кунештен бир парча. Къырымтатар шиириети антологиясы (XIII-XX асырлар) / Тертип этиджилер Мыкола Мирошниченко, Юнус Къандым. — Киев: Украинада яшагъан миллий азлыкълар тиллериндеки эдебиятлар боюнджа ихтисаслаштырылгъан Баш редакциясы, 2003. — 786 с. — С. 264-267. — Кърымтатар ве украин тилинде.
19. Учурумын башындайыз // Миллет — 1918. — авг. 8.

20. Шаирин гонъю // Миллет. — 1917. — дек. 21.
21. Эсами джедвели ерине // Миллет. — 1917. — сент. 11.
22. Эски мектеплер // А. Одабаш. У. Аджы-Асан. Тюрк-татар тили. — Акъм.: Къырым маариф комиссарлыгы нешрияты, 1923. — 98 с. — С. 74-75.
23. Cenk meydanı // Günsel. — 1999. — № 2. — S. 42-43.
24. Tataram! Derdli, ağırlı qardaşlarımız. Kırmıttatar poeziyasından çevirmeler, maqaleler / Tertib edeni: İlgar Qasımov. — Bakı: «Vektor» Neşler Evi, 2005. — 205 s. — S. 46-47.

ДЖЕМИЛЬ КЕРМЕНЧИКЛИ ИЛЕ БАГЪЛЫ ЧЕШИТЛИ БИБЛИОГРАФИК МАЛЮМАТЛАР

1. Абибуллаева Д. «Миллет» газетасына даир умумий малюматлар // Йылдыз. — 2005. — № 3. — С. 46, 47.
2. Дерменджи А. Маарифчи ве демократ эдип // Йылдыз. — 1992. — № 2. — С. 118-122.
3. Енъи китап [Дж. Керменчиклининъ «Кучюк достларыма» адлы шиир джыйынтыкынынъ нешир этильгени акъкъында хабер] // Миллет. — 1917. — сент. 3, 4, 7.
4. Зия-эфенди. Къырымтатар эдебияты акъкъында бир къач сёз // Азат Къырым. — 1942. — февр. 20.
5. Керим И.А. XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башында къырымтатар бедий сёзюнинъ эврими. — Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 1998. — 184 с. — С. 120, 122.
6. Керим И.А. Акъсызлыгъа асла бойсунмам. (Дж. Керменчиклининъ 100-йылыгъы арфесинде) // Ленин байрагъы — 1990. — № 90. — июнь-31.
7. Керим И.А. Библиографик сечмелер. [Дж. Керменчиклининъ янъы чыкъкъан шиир джыйынтыгъы акъкъында] — Акъмесджит: Къырымдевокъувпеднешир, 1994. — 56 с. — С. 10, 24, 57.
8. Керим И.А. Бизим «джанлы» энциклопедиямыз // Ленин байрагъы — 1988. — май 7.
9. Керим И.А. Къырымтатар эдебияты. Къулламанма дерслик. — Акъм.: Къырымдевокъувпеднешир, 1995. — 352 с. — С. 321, 341.
10. Керим И.А. Медений эснас (1920-1938). — Сим.: Таврия, 1997. — 496 с. — С. 211, 216.
11. Керим И.А. Умер Ипчининъ «Гъазы Мансур» поэмасы // Йылдыз. — 2005. — № 3. — С. 52.
12. Керим И.А. Эки асыр арасында XIX-XX. Фото № 16. Экинджи нешир. — Акъм.: Къырымдевокъувпеднешир, 1997.
13. Керимов И.А. Керменчикли Джемиль. В кн.: Деятели крымскотатарской культуры (1921-1944). Библиографический справочник / Гл. ред. и сост. Д.П. Урсу. — Сим.: Доля, 1999. — 240 с. — С. 118-119.
14. Керимова С. Страницы истории крымскотатарского довоенного театра и драматургии. — Сим.: Доля, 2002. — 192 с. — С. 20, 130, 144.
15. Керменчикли Э. Дешетли кечмишини хатырлап [Дж. Керменчиклининъ апс этильмеси акъкъында] // Йылдыз. 1996. — №4. — С. 48-53.
16. Керимов Т.Н., Абдульваапов Н.Р. «Миллет» газетасынынъ сечме библиографик косьтергичи (1917- 1920) // Научный бюллетень. — 2004. — 1 (6). — С. 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22.
17. Кучюк достларыма [Дж. Керменчиклининъ 1917 сенеси нешир этильген шиир джыйынтыгъы акъкъында къыска бир хабер] // Миллет. — 1917. — сент. 11.
18. Къуртнезир З. Къырымтатар эдиплери. — Акъм.: Таврия, 2000. — 223 с. — С. 57-58.

19. Муаллимлеринъ назар дикъкъатына Махкеме-и Шерие тарафтан енъи ачыладжакъ рушдие ве нумуне иптидаий мектеплер муаллимлерине дикъкъат. (Илян) // Миллет. — 1917. — сент. 13.
20. *Пашиев И.* Мен эдебияткъа насыл кельдим? Эссе. Сонъу // Йылдыз. — 2005. — № 1. — С. 8.
21. *Рустем Муедин.* Шевкъи Бекторе (Хатырлавларым ве илявелерим). // Йылдыз. — 1995. — № 5-6. — С. 162.
22. *Урсу Д.П.* Бекир Чобан-заде. Жизнь. Судьба. Эпоха. — Симферополь: Крымское учебно-педагогическое государственное издательство, 2004. — 276с. — С. 168, 225.
23. *Урсу Д.П.* Выдающийся ученый-тюрколог Бекир Чобан-заде: Жизнь и деятельность // Востоковедный сборник. Выпуск II. — Симферополь, 1998. — 275 с. — С.14.
24. *Фазыл Р., Нагаев С.* Къырымтатар эдебиятына бир назар // Йылдыз. — 1998. — № 6. — С. 122.
25. *Фазыл Р., Нагаев С.* Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. Къыскъа бир назар. — Акъмесджит: Къырым девлет окъув-педагогика нешрияты, 2001. — 640 с. — С. 179, 181, 235, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 264.
26. *Кримский А.* Література кримских татар / Республиканська кримськотатарська бібліотека ім. І. Гаспринського; упорядник, автор вступної статті, перекладач з української мови на російську О. І. Губар; автор приміток І. А. Керімов; перекладач на кримськотатарську мову Н. С. Сейтяг'яев. — Сімферополь: ДОЛЯ, 2003. — 200 с. — Українкою, , кримськотатарською, російською мовами.
27. *Фазыл Э.* Шаирлер сюлялеси // Ленин байрагы. — 1986. — апр. 15.
28. *Х.С. (Асан Сабри Айвазов).* Терджиман [Дж. Керменчикли тарафындан Я.Н. Байбуртлынынъ чыкъкъан элифбесине даир язгъан «Бизде элифбе китабы» адлы тенкъидий макъалесине такъриз] // Терджиман. — 1916. — апр. 14.
29. *Хаберджи.* Татар акъшамы. // Миллет. — 1917. — сент. 19.
30. *Чатыртавлы.* Дерекой мунасебетиле. Къырымнынъ китап языджылары // Миллет. — 1919. — февр. 20.
31. Чобан-заде Б. Къырымтатар эдебиятнынъ сонъ деври // Йылдыз. — 1993. — № 1. — С. 14.
32. *Шейх-заде Номан.* Тилимиз ве эдебиятымыз акъкъында базы къайдлар // Азат Къырым. — 1943. — февр. 20.
33. *Эски Къырымлы.* Керменчикли назире [Дж. Керменчиклининъ Миллет газетасында басылгъан «Татарым» адлы шиирине къаршы мизахлы шиир] // Миллет. — 1918. — окт. 21.
34. *Юнусов Ш.Э.* Идеино-художественные особенности крымскотатарской поэзии 20-х годов XX века (на примере поэтического наследия Б. Чобан-заде, Ш. Бекторе, А. Гирайбая.) // Культура народов Причерноморья. — 1997. — №2. — С. 236, 242.
35. *Çoban-zade B.* Kırım-tatar edebiyatında kurultaycılık ve milletçilik. — Bakı: Azərbaycan İlmî tedkik institutu neşriyatı, 1929. — 38 S. — S. 22-24.
36. Sanatı, tarihi, edebiyatı ve musikisiyle Kırım. Yeni Türkiye yayınları / Editör prof. Dr. Oktay Aslanapa, 2003. — 259 s. — S. 180, 188.
37. Türkiye dışındaki türk edebiyatı antolojisi — 13с. Kırım türk-tatar edebiyatı. [Дж. Керменчиклининъ терджиме-и алы ве шиирлери] — Ankara, 1999. — 600 s. — S. 472-474.

КЪЫСКЪАРТМАЛАР:

АКЪШ – Америка Къошма Штатлары

КъДМПУ – Къырым девлет мухэндис ве педагогика университети

КъМДж – Къырым мухтар джумхуриети
 Къырым ССДж Автономиясы – Къырым Совет Социалистик джумхуриети
 автономиясы
 МАОО – Межобластная ассоциация общественных организаций
 МПУ – Миллий педагогика университети
 ОГПУ – Объединенное государственное политическое управление
 РО НКВД – Районное отделение Народного комиссариата внутренних дел
 с. – сене
 сс. – сенелер
 СБУ – Служба безопасности Украины
 сс. – сенелер
 Т.К. – Таир Кирым
 ТМУ – Таврия миллий университети
 УК РСФСР – Уголовный кодекс Российской Советской Федеративной
 Социалистической республики